कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग अर्न्तगत

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको

पाठ्यांश नेपा.शि.(५९८)

प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

सुमित्रा पोखरेल

परीक्षा रोल नं.:२१४००५२

शैक्षिक वर्ष : २०७१/७२

त्रि.वि.दर्ता नं : ९-२-७३७-११५-२०१०

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली शिक्षा विभाग

सुन्दरहरैँचा, मोरङ ।

२०७८/२०२२

प्रतिबद्धता

प्रस्तुत 'कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र मेरो आफ्नै प्रयास र सहभागितामा तयार पारिएको हो । यसमा संलग्न गरिएका तथ्याङ्कहरू यथार्थ र वास्तविक छन् । यस शोधपत्रमार्फत कोही र कसैमाथि पर्न जाने असरको जिम्मेवारी म स्वयम् हुने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

....

सुमित्रा पोखरेल

एम.एड. दोस्रो वर्ष

नेपाली भाषा शिक्षण विभाग

मिति : २०७९/०२/३०

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय,सुकुना बहुमुखी क्याम्पस,सुन्दरहरैँचा, मोरङको नेपाली शिक्षा विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तहका लागि शोधकर्ता सुमित्रा पोखरेलले शोधपत्र लेखन (नेपाली शिक्षा ५९८) को पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गर्नुभएको**कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारकोअध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । अतः प्रस्तुत शोधपत्र सम्बन्धित प्रयोजनका लागि उपयुक्त भएकाले आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

दीपक गौतम

शोध निर्देशक

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली शिक्षा विभाग

सुन्दरहरैँचा, मोरङ

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय,सुकुना बहुमुखी क्याम्पस,सुन्दरहरैंचा, मोरङको नेपाली शिक्षा विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तहका लागि शोधकर्ता सुमित्रा पोखरेलले शोधपत्र लेखन (नेपाली शिक्षा ५९८) को पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गर्नुभएको**कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन** शीर्षककोशोधपत्र शिक्षा शास्त्र सङ्काय नेपाली शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिका निमित्त उपयुक्त ठहरिएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधप्रस्ताव मूल्याङ्कन समिति

विभागीय प्रमुख : उमानाथ भट्टराई हस्ताक्षर................................

शोधनिर्देशक : दीपक गौतम हस्ताक्षर................................

बाह्य-परीक्षक : .... हस्ताक्षर................................

बाह्यपरिक्षण मिति : वि.सं. :२०७९/०३/

सन् : २०२२ जुलाई

कृतज्ञता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, सुन्दरहरैँचा मोरङ, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम.एड) नेपाली विषय नेपा. शि. ५९८ को प्रयोजनका लागि "कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन" शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार पारिएको हो ।

प्रस्तुत शोधकार्य लेखनका क्रममा मैले आफ्नो अध्ययनलाई गौण राख्दै विभिन्न विद्वान् वर्गहरूको सुझाव तथा सहयोगलाई प्रमुख स्थान दिएकी छु । शोध शीर्षक चयनदेखि शोधपत्रले पूर्णता पाउँदासम्म निरन्तर रूपमा गुरुहरूको सुझाव र निर्देशनको पालना समेत गरेकी छु । शोधपत्र लेखनका क्रममा उत्साह बर्द्धक रूपमा प्रेरणा, आवश्यक निर्देशन, सुझाव र सहयोग प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरु एवम् शोध निर्देशक दीपक गौतमप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । सोही कार्यमा महत्त्वपूर्ण सुझाव र सहयोग पुऱ्याउनु हुने आदरणीय गुरु उमानाथ भट्टराईप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

त्यसैगरी शोधपत्र तयारीका क्रममा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग, सल्लाह, प्रेरणा, उत्साह र मूल्याङ्कनको कममा सुझाव प्रदान गर्नु हुने अन्य गुरुहरुप्रति पनि चिरऋणी छु । गुरुहरुको अमूल्य समय र पथप्रदर्शन, सुझाव तथा सहयोगको लागि पुनः हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

मेरो स्नातकोत्तर तह सम्मको अध्ययनमा हरतरहले साथ, सहयोग र उर्जा प्रदान गरिदिनुहुने माता दुर्गा पोखरेल, पिता कपिलमणि पोखरेल, प्रस्तुत शोधपत्र लेखनका कममा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनुहुने मेरा आदरणीय दाजु राजु पोखरेल र प्रिय बहिनी शशी पोखरेललाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी यस शोधपत्रलाई छिटो र यथाशक्य शुद्धसँग कम्प्युटर टाइप गरी कुशलताका साथ सम्पन्न गरिदिनु भएकामा मेरा जीवनसाथी लोचन भट्टराईलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । अध्ययनको सुनौलो अवसर प्रदान गरी ज्ञान दिनुहुने सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली विभाग र त्रिभुवन विश्वविद्यालय परिवार प्रति पनि आभारी छु ।

सुमित्रा पोखरेल

२०७९ असार

शोधसार

प्रस्तुत अध्ययन कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको पहिचान गर्नु, स्रोत, पदवर्ग, बनोट प्रक्रिया, गणना र आवृत्ति पत्ता लगाउनु रहेको छ । यस शोधकार्यको अध्याय एकमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याकथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको महत्त्व, अध्ययनको परिसीमा र पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरूको उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै अध्याय दुईमा सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरवलोकन, सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन, पुनरवलोकनको उपादेयता, सैद्धान्तिक ढाँचा र अवधारणात्मक ढाँचाको उल्लेख गरिएको छ । सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन अन्तर्गतसात ओटा शोधग्रन्थहरूलाई पूर्वकार्यको समीक्षा तथा सैद्धान्तिक अवधारणात्मक ढाँचाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अध्याय तीनअन्तर्गत प्रस्तुत शोधकार्यको अध्ययन ढाँचा, अध्ययन क्षेत्र, तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन र तरिका, तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया र तथ्योङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण प्रक्रियाको उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी अध्याय चारमा तीनओटै कविता विधामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई पदवर्ग, स्रोत, आवृत्ति, र बनोटका आधारमा वर्गीकरण गरी तुलना गरिनुका साथै वृत्तचित्रमा समेत देखाइएको छ । त्यसैगरी अध्याय पाँचको पहिलो भागमा निष्कर्ष राखिएको छ भने दोस्रो भागमा सुझाव समेटिएको छ । सुझावमा नीतिगत तहका लागि, अभ्यास तहका लागि र अनुसन्धान तहका लागि सुझावहरू दिएर अध्ययनलाई अन्त्य गरिएको छ ।

यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षहरू निम्नअनुसार रहेका छन् :

१. तीनओटै कविता विधामा नाम वर्गका शब्दहरूको बाहुल्य रहेको छभने नामयोगी, संयोजक, र निपात वर्गका शब्दको न्यून प्रयोग रहेको र विस्मयादिबोधकशब्दको प्रयोग नरहेको पाइन्छ ।

२. तीनओटै कविता विधामा तद्भव शब्दको बाहुल्य रहेको छ भने आगन्तुक र अनुकरण मूल शब्द न्यून रहेका छन् ।

३. आवृत्तिका दृष्टिले आवृत्त भन्दा अनावृत्त शब्द धेरै रहेका छन् ।

४. तीनओटै कवितामा मूल शब्द भन्दा व्युत्पन्न शब्द बढी रहेका छन् ।

विषयसूची

क.सं. शीर्षक	पृष्ठ सङ्ख्या
आवरण पृष्ठ	क
प्रतिबद्धता	ख
शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र	ग
स्वीकृति पत्र	घ
शोधसार	ङ
कृतज्ञता	च
विषयसूची	छ
तालिका सूची	झ

अध्याय एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याकथन	२
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	३
१.४ अध्ययनको महत्व	४
१.५ अध्ययनको परिसीमा	४
१.६ पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरू	६

अध्याय दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन र अवधारणत्मक ढाँचा

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरवलोकन	७
२.२ सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन	८
२.३ पुनरवलोकनको उपादेयता	११
२.४ सैद्धान्तिक ढाँचा	११
२.५ अवधारणात्मक ढाँचा	१३

अध्याय तीन

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

३.१ अध्ययनको ढाँचा १४

३.२ अध्ययनको क्षेत्र १४

३.३ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन र तरिका १४

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया १५

३.५ तथ्याङ्क व्याख्या तथा विश्लेषण प्रक्रिया १५

अध्याय चार

व्याख्या र विश्लेषण

४.१ परिचय १६

४.२ 'सन्तुष्टि' कवितामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको विश्लेषण १७

४.३ 'वर्षा' कवितामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको विश्लेषण २८

४.४ 'म सडक बोल्दै छु' कवितामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको विश्लेषण ४२

४.५ कविताको संयुक्त अध्ययन ५२

अध्याय पाँच

निष्कर्ष र सुझाव

५.१ निष्कर्ष ५५

५.२ सुझाव ५७

सन्दर्भ सामग्री

तालिका सूची

तालिका नं. १ सन्तुष्टि कवितामा पदवर्गका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण २४

तालिका नं. २ सन्तुष्टि कवितामा स्रोतका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण २६

तालिका नं. ३ सन्तुष्टि कवितामा बनोटका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण २७

तालिका नं. ४ सन्तुष्टि कवितामा आवृत्तिका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण २८

तालिका नं. ५'बर्षा' कवितामा पदवर्गका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण ३७

तालिका नं. ६ 'बर्षा' कवितामास्रोतका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण ३९

तालिका नं. ७ 'बर्षा' कवितामा बनोटका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण ४०

तालिका नं. ८ 'बर्षा' कवितामा आवृत्तिका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण ४१

तालिका नं. ९'म सडक बोल्दै छु' कवितामा पदवर्गका आधारमा शब्दको विश्लेषण ४८

तालिका नं. १०'म सडक बोल्दै छु' कवितामा स्रोतका आधारमा शब्दको विश्लेषण ५०

तालिका नं. ११'म सडक बोल्दै छु' कवितामाबनोटका आधारमा शब्दको विश्लेषण ५१

तालिका नं. १२'म सडक बोल्दै छु' कवितामाआवृत्तिका आधारमा शब्दको विश्लेषण ५२

तालिका नं. १३ पदवर्गका आधारमा कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको विश्लेषण ५२

तालिका नं. १४स्रोतका आधारमाकवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको विश्लेषण ५३

तालिका नं. १५बनोटका आधारमा कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको विश्लेषण ५३

तालिका नं. १६आवृत्तिका आधारमा कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको विश्लेषण ५४

अध्याय एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

भाषा मानवीय सञ्चारको महत्त्वपूर्ण साधन हो । मानवीय अनुभूति, मुल्य वा मान्यता आदिको अभिव्यक्तिका लागि यसको प्रयोग गरिन्छ । मानवीय भाषाको प्रयोगमा शब्दले आधारभूत भूमिका खेलेको हुन्छ । शब्दले भाषालाई अर्थयुक्त र सम्प्रेषणयुक्त बनाउने काम गर्छ ।

शब्द व्याकरणिक श्रेणीका दृष्टिले रूपभन्दा माथिल्लो र पदभन्दा तल्लो एकाइ हो भने भाषिक सञ्चार (मौखिक र लिखित) का दृष्टिले अधारभूत एकाइ हो । विचार विनिमयका क्रममा शब्द वा शब्द निर्मित वाक्यको प्रयोग हुने हुँदा यसलाई भाषिक सञ्चारको आधारभूत एकाइ मानिएको हो । (भुसाल, २०७४: १४४)

शब्दभण्डारको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई पहिल्याउँदै जाँदा शब्दकोश निर्माणको विकासक्रमसम्म पुग्नुपर्ने हुन्छ । नेपाली कोश निर्माण परम्परा नेपाली भाषाका वक्ताहरुसँग अङ्ग्रेजीको सम्पर्क हुन थालेपछि सुरु भएको पाइन्छ । समग्र शब्दकोश लेखनमा सर्वप्रथम कार्य गर्ने व्यक्ति बेलायती कुटनीतिज्ञ डब्लु.जे. कर्कप्याट्रिक हुन् । (लामिछाने र अन्य, २०६९: ३०८) वि.सं. १९६८ मा कर्कप्याट्रिकको नेपाल अधिराज्यको विवरण (An Account of the Kingdom of Nepal) नामक कृति प्रकाशन भएको पाइन्छ र यो नै नेपाली कोश निर्माण परम्पराको आरम्भ रहेको पाइन्छ । त्यसपछि डेनियल राइटको ‘हिस्ट्री अफ नेपाल’ तथा पादरी टर्नबुलको ‘नेपाली व्याकरण र शब्दावली’ नेपाली कोश निर्माण परम्पराको प्रारम्भमा उल्लेख्य कृति मानिन्छ ।

नेपाली शब्दकोशको लेखनको थालनी विदेशी विद्वान्हरूबाट भएको भए पनि स्वदेशी विद्वान्हरूबाट यसले निरन्तरता पाएको देखिन्छ । भाषा सङ्ख्या, समय र प्रकृति आदिका आधारमा शब्दकोशलाई एकभाषी, द्विभाषी तथा बहुभाषी गरी तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । एकभाषी नेपाली कोश परम्परा जयपृथ्वीबहादुर सिंहको प्राकृत भाषाकोश (वि.सं. १९६८-६९) बाट प्रारम्भ भएको पाइन्छ । त्यसपछि चक्रपाणि चालिसेको

'नेपाली बगली कोश' (वि.सं. १९८८) एकभाषी कोश निर्माण परम्पराको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मानिन्छ ।

अन्य केही एकभाषी कोशहरूमा रामचन्द्र ढुङ्गानाको 'संक्षिप्त नेपाली शब्दकोश' (वि.सं. २००७), बालचन्द्र शर्माको 'नेपाली शब्दकोश' (वि.सं. २०१९), हर्षनाथ शर्माको 'बृहत् नेपाली शब्दकोश' (वि.सं. २०५३), 'संक्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश' (वि.सं. २०५५), वसन्त कुमार शर्माको 'नेपाली शब्दसागर' (वि.सं. २०५७), हेमाङ्गराज अधिकारी र बद्रीविशाल भट्टराईको 'प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश' (वि.सं. २०६१) आदि रहेका छन् । यी विविध नेपाली शब्दकोशले नेपाली भाषाको शिक्षण सिकाइमा सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

शब्दभण्डार भन्नाले व्यक्तिमा सङ्गृहीत शब्दगत क्षमता भन्ने बुझिन्छ । शब्दभण्डार शिक्षणले सिकारुमा विभिन्न किसिमका सक्रिय, निष्क्रिय एवम् संरचनात्मक शब्दहरूको ग्रहण क्षमताको विकासमा सहयोग गर्दछ । शब्दभण्डार शिक्षणमा व्यवहारवादी सिद्धान्तको प्रयोग गरिन्छ । सिकारुमा शब्दार्थ र त्यसको उपयुक्त प्रयोग क्षमता वृद्धि भएमा मात्र शब्दभण्डार क्षमतामा वृद्धि हुन्छ । यसका लागि पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त शब्दहरूलाई बढी भन्दा बढी व्यवहारमा प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु आवश्यक हुने गर्दछ । भूल र प्रयत्नको सिद्धान्तमा आधारित भई शिक्षण गर्दा प्रभावकारी हुने भएकाले शब्दभण्डार शिक्षण व्यवहारवादी सिद्धान्तमा आधारित रहेको हुन्छ ।

शब्द भाषाको आधारभूत एकाइ हो । सामान्य भाषिक व्यवहारका लागि शब्दको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । शब्दार्थको पहिचान गरी व्यवहारमा प्रयोग गर्नका लागि शब्दभण्डार क्षमताको विकास हुनु आवश्यक छ । शब्दभण्डार क्षमताको विकास न्यून भएमा शब्दार्थ क्षमता कमजोर भई सामान्य भाषिक व्यवहार जटिल बन्न पुग्छ । यस शोधकार्यमा पनि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा वि.सं.२०७४ मा लागु गरिएको कक्षा १० को पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

कथा, निबन्ध, जीवनी आदि विधाहरू भन्दा फरक विधाको रुपमा कविता विधालाई लिइन्छ । कविता विधाका माध्यमबाट विद्यार्थीहरूको पद्यात्मक तथा गद्यात्मक अभिव्यक्तिका

साथै भाषाका चारैओटा (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ) विकास गर्नु मुख्य उद्देश्य रहेको पाइन्छ । माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ९ र १०) को पाठ्यक्रम (२०७१ वि.सं.) वि.सं. २०७२ सालमा प्रकाशित भएको हो । यही पाठ्यक्रमका आधारमा वि.सं. २०७४ मा कक्षा - १० को नेपाली पाठ्यपुस्तक पहिलो संस्करण प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसै पाठ्यपुस्तकको पछिल्लो संस्करण (२०७६) मा तीनओटा कविता विधा समावेश गरिएको पाइन्छ ।

कक्षा - १० को पाठ्यपुस्तकमा रहेका तीनओटा कविता विधाहरूमा विद्यार्थीहरूको उमेर, स्तर, क्षमता अनुरूप शब्दभण्डार समावेश गरिएको छ कि छैन ? विद्यार्थीका लागि प्रस्तुत शब्दभण्डारले के कस्ता भाषिक सिप हासिल गर्न सक्छ ? पाठ्यक्रमले निर्देशन गरेका भाषिक सिप उद्देश्यहरू पुरा गर्न ती शब्दभण्डारहरू सक्षम छन् वा छैनन् जस्ता समस्याहरूको उत्तर खोज्ने काम आजसम्म नभएको देखिन्छ । प्रस्तुत शोधकार्य कक्षा - १० को लागि नेपाली कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययनसम्बन्धी निम्न समस्यामा केन्द्रित रहेको छ :

- कक्षा - १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कवितामा के-कस्ताशब्दहरू रहेका छन् ?
- उक्त कविताभित्र समाविष्ट शब्दका स्रोतहरू कुन-कुन रहेका छन् ?
- कविताभित्र समाविष्ट शब्दहरू कुन-कुन पदवर्गका हुन् र तिनीहरूको बनोट प्रक्रियाकस्तो रहेको छ ?
- कविताभित्र समाविष्ट शब्दहरूको बनोट प्रक्रिया कस्तो रहेको छ ?
-शब्दको गणना र आवृत्ति व्यवस्था कस्तो छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनमा कविता विधामा समाविष्ट शब्दभण्डारको अध्ययन गर्न निम्न उद्देश्यहरू राखिएको छ :

- कक्षा - १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकभित्र रहेका कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको पहिचान गर्नु ।
-समाविष्ट शब्दहरूको स्रोत पत्ता लगाउनु ।
- कविताभित्र रहेका शब्दहरूको पदवर्ग र बनोट प्रक्रिया पत्ता लगाउनु ।
- कविताभित्र रहेका शब्दको गणना र आवृत्ति पत्ता लगाउनु ।

१.४ अध्ययनको महत्त्व

भाषा शिक्षणमा शब्दभण्डार शिक्षणको विशेष महत्त्व रहेको हुन्छ । शब्द भाषाको स्वतन्त्र एवम् अर्थपूर्ण भाषिक एकाइ हो । भाषामा शब्दभन्दा माथिल्ला एकाइहरू पदावली, उपवाक्य, वाक्य, अनुच्छेद, परिच्छेद तथा सङ्कथनमा शब्दको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । विद्यार्थीहरूमा शब्दभण्डार क्षमताको विकास गर्नका लागि यिनै भाषिक एकाइहरूको सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपको शिक्षण आवश्यक हुने गर्छ । भाषाकै माध्यमबाट विचारको ग्रहण र सम्प्रेषण गर्न सकिने भएकाले भाषाको महत्त्वपूर्ण एकाइ शब्द र शब्दभण्डारको शिक्षण अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण विषय हो ।

साहित्यका विभिन्न विधाहरू कविता, निबन्ध आदिका माध्यमबाट कलात्मक रूपमा भाषाको सम्प्रेषण गर्न शब्दभण्डारको अहम् भूमिका रहेको हुन्छ । विद्यार्थीहरूमा शब्दभण्डार क्षमता निम्न भए त्यसले भाषिक सम्प्रेषणमा प्रत्यक्ष अवरोध सिर्जना गर्दछ । शब्दभण्डार शिक्षण गर्दा विद्यार्थीको रुचि, उमेर, स्तर र आवश्यकतालाई मध्यनजर गरी सोही अनुसारका पाठ्यसामग्री व्यवस्थित ढङ्गले प्रयोग गर्न सकेको खण्डमा मात्र सिकाइ प्रभावकारी बन्दछ । विद्यार्थीहरूमा शब्दभण्डार क्षमताको विकास भएमा मात्र भाषाको सुव्यवस्थित प्रयोग हुन गई भाषिक सञ्चारमा सरलता ल्याउन सकिन्छ । यसर्थ भाषा सिकाइका क्रममा शब्दभण्डार शिक्षणको विशेष महत्त्व रहेको हुन्छ ।

शब्दभण्डारको अध्ययनबाट पाठ्यक्रम निर्मातालाई पाठ्यक्रम निर्माण, सुधार एवम् परिमार्जन गर्न सहयोग पुग्दछ । पाठ्यपुस्तक लेखनलाई प्रभावकारी बनाउन र विषयवस्तु अनुसारको शब्द छनोट गर्ने, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई व्यवस्थित बनाउने जस्ता कार्यमा सहयोग पुग्ने हुँदा यस शोधकार्यको उपयोगिता रहेको छ । शिक्षक, विद्यार्थी, पाठ्यपुस्तक लेखन एवम् अध्ययन अनुसन्धानकर्ताका लागि शब्दभण्डारसँग सम्बन्धित शोधकार्य उपयोगी हुनेछ ।

१.५ अध्ययनको परिसीमा

कुनै पनि विषयवस्तुको खोज तथा अनुसन्धान गर्नका लागि सीमा निश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । यसो नगरे एउटै विषयवस्तुको अध्ययन गर्नका लागि पनि धेरै भन्दा धेरै समय लाग्ने र अध्ययन अव्यवस्थित र बोझिलो हुने हुन्छ । अनुसन्धानात्मक कार्य प्राविधिक कार्य

भएकाले अध्ययनमा धेरै क्षेत्र समेट्न सम्भव हुँदैन । त्यसैले अध्ययनको विषयलाई निश्चित क्षेत्रमा सीमित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ९ र १०) लाई आधार मानी साझा प्रकाशनको समन्वयमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले स्वीकृत प्रदान गरेको कक्षा - १० को पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तीनओटा कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारसँग मात्र सीमित रहने छ । यस अध्ययनलाई निम्न लिखित सीमामा रहेर अध्ययन गरिएको छ :

- प्रस्तुत अध्ययन कक्षा - १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तीनओटा कविता विधाको शब्दभण्डारसम्बन्धी अध्ययनमा सीमित रहेको छ ।
- शब्दहरूको अध्ययन, स्रोत, पदवर्ग र बनोट प्रक्रियाको अध्ययन मात्र गरिएको छ ।
- समाविष्ट शब्दहरूको आवृत्तिको अध्ययन गरिएको छ ।
- अध्ययनमा शब्दहरूको सङ्ख्या र तिनको अनुपात देखाइएको छ ।
- कविताबाट सङ्कलित शब्दहरूलाई वर्णानुक्रम तालिकामा देखाइएको छ ।
- अध्ययनमा अन्य विधा र अभ्यास खण्डलाई समावेश गरिएको छैन ।

१.६ पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरू :

सञ्चार - कुनै बस्तु एक ठाँउबाट अर्को ठाँउमा लैजाने वा पठाउने काम ।

सम्प्रेषण - एक ठाउँ वा एक व्यक्तिबाट अर्को ठाउँ वा व्यक्तिकहाँ कुनै समाचार, विचार, रोगाणु वा अन्य कुनै कुरा पठाउने काम, स्थान्तरित गर्ने काम ।

विनिमय - एक बस्तु दिएर अर्को वस्तु लिने काम, साटफेर ।

शब्दकोश - कुनै भाषाका शब्दहरूको वर्णक्रमअनुसार शब्द सङ्कलन गरी व्याकरणात्मक कोटी आदि अनुसार खुलाएर उही वा अन्य भाषामा अर्थ, पर्याय, विशेषता आदि लेखिएको ग्रन्थ अभिधान ।

पाठ्यक्रम - पढाउनका निम्ति तोकिएको विषय र त्यसको पूर्वापरक्रम ।

पाठ्यपुस्तक - विद्यालय एवं विद्यापीठहरूमा विद्यार्थीहरूले औपचारिक तवरले पढ्नुपर्ने पुस्तक ।

विधा - काव्य वा साहित्यमा प्रचलित खासखास विषय, प्रकार वा किसिम ।

शोधपत्र - शोध निर्देशकका निर्देशनमा रहेका शोधार्थीले कुनै विषयमा आफ्नो शोधकार्य पूरा गरी तयार पार्ने गहन लेख वा पत्र ।

अनुसन्धान - कुनै कुरा खोज्ने वा पत्ता लगाउने काम, अन्वेषण ।

शिक्षण - शिक्षा दिने वा ज्ञानआर्जन गराउने काम, अध्यापन ।

भाषा - मनका भाव या विचार अरूछेउ प्रकट गर्ने सार्थक शब्द वा वाक्यहरूको समूह, आशय वा भाव व्यक्त गर्ने सार्थक ध्वनिसमूह, वाणी, बोली ।

शब्द - अनुभूत विषयवस्तुलाई व्यक्त गरिने वर्णात्मकवा ध्वन्यात्मक ध्वनि आवाज ।

तथ्याङ्क - वास्तविकतामा आधारित अङ्क वा हिसाव ।

एकाइ - कुनै राशिलाई साना साना अंशमा बाँड्दा बनेको वा समूहभित्र रहेको एउटा सानो तर पूर्ण खण्ड ।

टङ्कण - टाइपराइटरले कागजमा अक्षर छाप्ने काम, धातुका पानामा नाँउ वा बुट्टाहरू खोप्ने काम ।

अध्याय दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन र अवधारणत्मक ढाँचा

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरवलोकन

भाषाको शिक्षण एवम् सिकाइका सन्दर्भमा व्यवहारवाद, अनुभववाद एवम् मनोभाषा विज्ञानसम्बन्धी विविध सिकाइका सिद्धान्तहरू रहेका पाइन्छन् । जसमध्ये व्यवहारवादी सिद्धान्तले भाषाको प्रयोग पक्षमा जोड दिने हुनाले भाषा शिक्षणमा व्यवहारवादी सिद्धान्त नै बढी उपयोगी हुने देखिन्छ ।

ज्ञान विज्ञानका अन्य विषय क्षेत्र जस्तै भाषिक सिपमा दक्षता हासिल गर्नका लागि अभ्यास र पुनरावृत्तिको भूमिका अत्यन्तै महत्त्वपूण हुन्छ । अन्य विषयका तुलनामा भाषा शिक्षणमा 'गरेर सिक्ने' सिद्धान्तको भूमिका अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छ । अतः भाषाका विद्यार्थीलाई विद्यालय तथा घरमा निरन्तर अभ्यास र पुनरावृत्तिमा लगाइरहनुपर्दछ । (ढुङ्गेल र दाहाल, २०६८ : ५)

भाषा शिक्षणमा भाषा शिक्षणका सिद्धान्तहरूलाई आत्मसात् गरी भाषिक सिपहरूको विकास गर्ने उद्देश्य राखिन्छ । त्यसर्थ यसमा अभ्यास र पुनरावृत्ति, वैयक्तिक भिन्नता, स्तरीयता र क्रमबद्धता, कक्षा सहभागिता, पूरक सामग्रीको प्रयोग, शिक्षण प्रक्रियामा विविधता, रुचिपूर्णता जस्ता सिद्धान्तहरूको प्रयोग गरी भाषिक सिप सिकाउने कुरालाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिइन्छ । (लामिछाने र अन्य, २०६९ : १५)

भाषा शिक्षणमा अभ्यासको सर्वाधिक महत्त्व हुन्छ । भाषा शिक्षण र अभ्यासलाई एक अर्काको पूरक भने पनि हुन्छ । भाषा भनेको ज्ञान कम तर कला सिप बढी भएकाले तिनलाई प्राप्त गर्न अभ्यासको निकै ठुलो भूमिका हुन्छ । अभ्यास जति गऱ्यो कला र सिप त्यति नै निखारिएर आउँछ । यसर्थ भाषा शिक्षणमा अभ्यासलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर त्यसै अनुरूपको शिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ । भाषा शिक्षण गर्दा सालाखाला श्रुति र वाक्लाई २० प्रतिशत, पठन र लेखनलाई ४० प्रतिशत र व्याख्या विश्लेषणलाई ४० प्रतिशत समय विभाजन गरेर अभ्यासकेन्द्री गतिविधिहरू सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ तर

प्रारम्भिक कक्षाहरूमा बोध र अभिव्यक्तिका मौखिक अभ्यासलाई अधिक समय दिनु वाञ्छनीय मानिन्छ । (शर्मा र पौडेल, २०७० : २)

व्यवहारवादी सिद्धान्तले भाषासिकाइमा अभ्यास वा पुनर्बललाई महत्वपूर्ण ठान्दछ । यसले भाषा सिकाइलाई इन्द्रियजन्य अनुभव मान्दछ । बालकले जन्मँदा खाली मस्तिष्क लिएर आएको हुन्छ; अनुभव तथा व्यवहारबाट भाषा सिक्दै जान्छ र यस्तो भाषा सिकाइ नियन्त्रित वातावरणमा हुन्छ भन्ने मान्यता व्यवहारवादीहरूको छ । यसले भाषा सिकाइलाई बानी निर्माण वा आदतका रूपमा हेर्दछ । यसमा आगमनात्मक प्रकृतिको शिक्षणविधि प्रयोग गरिन्छ । उत्तेजना, प्रतिक्रिया, पुनर्बल, पुनरावृत्ति, अभ्यास आदि भाषा शिक्षणका प्रक्रियाहरू हुन् । यिनै प्रक्रियाहरू पुरा गरी भाषा सिकाइ सम्पन्न हुन्छ । (भण्डारी र पौड्याल, २०७० : १३५)

भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा बोध र अभिव्यक्तिको प्रक्रिया अँगालिन्छ । आफ्ना कुरा (लिखित र मौखिक) अरूलाई बुझाउँदै र अरूका कुरा आफूले ग्रहण गर्दै जानुपर्छ । यसका निम्ति भाषा शिक्षणमा शिक्षक- विद्यार्थी दुवैमा शब्दभण्डारको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षकले आफ्नो शिक्षणकलामा अपेक्षित विकास गर्न र शिक्षार्थीले आफ्नो अध्ययनलाई प्रभावकारी तुल्याई अन्योलता समाप्त गर्न शब्दकोशको उपयोग गर्नु जरुरी छ । (पोखरेल र काफ्ले, २०७४ : १६४)

अत : शब्दभण्डार शिक्षण भाषिक सिपको शिक्षण अन्तर्गत पर्ने भएकाले यसको शिक्षणका लागि व्यवहारवादी सिद्धान्तको उपयोग गरी अभ्यास र पुनरावृत्तिलाई जोड दिएको खण्डमा मात्र शिक्षण सिकाइ विश्वसनीय र प्रभावकारी बन्ने देखिन्छ ।

२.२ सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन

कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा रहेका कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन शीर्षकमा भएको समस्यासँग मिल्ने आधिकारिक साहित्यको पुनरवलोकन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

भट्टराई (२०६०) द्वारा कक्षा नौको नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन शीर्षकमा शोध कार्य भएको पाइयो । मूलतः पुस्तकालय विधि र पाठ्यपुस्तक विधिमा केन्द्रित रहेको उक्त शोध कार्यमा पाठमा नाम वर्गका शब्दहरू बढी र

क्रियाविशेषण शब्दहरू कम भएको, तत्सम र तद्भव शब्दमा खासै अन्तर नदेखिएको तर आगन्तुक शब्दको सङ्ख्या भने कम रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

दुवाडी (२०६२) द्वारा कक्षा नौको नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन शीर्षकमा शोध कार्य गरिएको पाइयो । उक्त अध्ययन शब्दभण्डारलाई स्रोत, पदवर्ग, बनोट र आवृत्तिका आधारमा विश्लेषण गर्ने र शब्दहरूको गणना गरी आवृत्ति निर्धारण गर्ने जस्ता उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको पाइयो । प्रस्तुत अध्ययनमा संरचनाका दृष्टिले मानक व्याकरणसँग मेल नखाने शब्दहरू पनि देखिन्छन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

ढुङ्गेल (२०६३) द्वारा 'काठमाडौँ उपत्यकाका कक्षा पाँचमा अध्ययनरत सरकारी तथा निजी विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य भएको पाइन्छ । सरकारी तथा निजी विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता तुलना गर्नुका साथै लिङ्गगत र भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा शब्दभण्डार क्षमताको तुलना गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ । समग्रमा सरकारी तथा निजी विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमतालाई तुलना गर्दा निजी विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता बढी रहेको र लिङ्गगत र भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा दुवै विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा समानता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

भण्डारी (२०६८) द्वारा 'कक्षा - १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा रहेको जीवनी विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन' शीर्षकमा शोध कार्य गरिएको पाइन्छ । शब्दको स्रोत, बनोट, वर्ग र आवृत्तिका आधारमा वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको उक्त अध्ययन पुस्तकालयीय विधि, पाठ्यपुस्तक विधि र विश्लेषण विधिमा केन्द्रित रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा जयपृथ्वीबहादुर सिंहको जीवनीमा स्रोतका आधारमा मौलिक शब्दहरूको बाहुल्यता रहेको, इमानसिंह चेमजोङ र नेल्सन मण्डेलाको जीवनीमा तत्सम शब्दहरू केही बढी भएको, खण्डगत वितरण उपयुक्त नरहेको, नाम वर्गका शब्दहरू अधिक रहे पनि निपात र विस्मयादिबोधक शब्दहरू न्यून रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

रानामगर (२०७२) द्वारा 'कक्षा - ८ को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा समाविष्ट शब्दभण्डारको अध्ययन' शीर्षकमा शोध कार्य भएको पाइन्छ । शब्दहरूलाई स्रोत, पदवर्ग, बनोट र आवृत्तिका आधारमा वर्गीकरण गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित

रहेको उक्त अध्ययनमा गुणात्मक ढाँचाको पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । कक्षा - ८ को निबन्ध विधामा 'प्रकृति र वातावरण' र 'कम्प्युटर र इन्टरनेट' निबन्धमा 'ग्रन्थचित्र' र 'नेपाली संस्कृति' निबन्धमा भन्दा तत्सम शब्दको बाहुल्य रहेको, शब्दगत वितरण उपयुक्त नरहेको, नाम वर्गका शब्द अधिक रहे पनि निपात र विस्मयादिबोधक शब्दहरू न्यून रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

खनाल (२०७४) द्वारा 'कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट निबन्ध विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन' शीर्षकमा शोध कार्य गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत अध्ययन कक्षा दसको निबन्ध विधामा समाविष्ट शब्दहरूको स्रोत, पदवर्ग, बनोट प्रक्रिया, गणना र आवृत्ति पत्ता लगाउने उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ । गुणात्मक ढाँचाको पुस्तकालयीय तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको उक्त अध्ययनमा कक्षा दसको निबन्ध विधामा तद्भव शब्द बढी प्रयोग भएको, तद्भव शब्दका तुलनामा तत्सम शब्द कम प्रयोग भएको, आगन्तुक शब्दहरूको सङ्ख्या ज्यादै कम रहेको र वर्गका दृष्टिले विस्मयादिबोधक शब्दको प्रयोग ज्यादै न्यून रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सुवेदी (२०७५) द्वारा 'कक्षा नौ(९) को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा रहेका कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन' शीर्षकमा शोध कार्य भएको पाइन्छ । प्रस्तुत अध्ययन शब्दहरूको स्रोत, पदवर्ग र बनोट पत्ता लगाउने र शब्दहरूको गणना गरी आवृत्ति निर्धारण गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित रहको छ । गुणात्मक ढाँचाको पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको उक्त अध्ययनमा कक्षा नौका कविताहरूमा तद्भव शब्दका तुलनामा तत्सम शब्दको कम प्रयोग रहेको, तत्सम र तद्भव शब्दको अनुपातमा आगन्तुक शब्दको प्रयोग अझै कम रहेको, वर्गका दृष्टिले संयोजक र विस्मयादिबोधक शब्दहरूको प्रयोग ज्यादै कम रहेको र निपात शब्दहरूको प्रयोग नभएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

उपर्युक्त शोधशीर्षकहरूलाई हेर्दा शब्दभण्डारसँग सम्बन्धित निबन्ध र कथा विद्याको अध्ययन तर कविता विद्याको अध्ययन भने नभएको पाइयो । प्रस्तुत शोधकार्य पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा वि. सं. २०७४ देखि लागु गरिएको कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन रहेको हुनाले माथि उल्लिखित शोधकार्यभन्दा भिन्न रहेको छ ।

२.३ पुनरवलोकनको उपादेयता

सम्बन्धित शोधकार्यहरूको पुनरवलोकन गर्दा शब्दभण्डारको अध्ययनमा नै आधारित रहेकाले शब्दको स्रोत, पदवर्ग, बनोट प्रक्रिया र आवृत्तिको कसरी विश्लेषण गर्ने भन्ने विषयमा यिनको सहयोगी भूमिका रहेको छ ।

शब्दभण्डार शिक्षण भाषिक सिप शिक्षणसँग सम्बन्धित भएकाले व्यवहारवादी सिद्धान्तका अवधारणाहरू अभ्यास र पुनरावृत्ति, प्रयत्न र भुल, बानी निर्माण, जस्ता पक्षहरू सिकाइका लागि आवश्यक हुन्छन् । यसर्थ सैद्धान्तिक साहित्यले यस शोधकार्यलाई पूर्ण रूपमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

सम्बन्धित शोधकार्यहरू कथा र निबन्ध विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ तर यस शोधकार्यमा कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन गरिएको छ ।

२.४ सैद्धान्तिक ढाँचा

भाषाको शिक्षण एवम् सिकाइका सन्दर्भमा व्यवहारवादी सिकाइ सिद्धान्तको उपयोग गरी अभ्यास र पुनरावृत्तिलाई जोड दिँदा विद्यार्थीहरूमा शब्दभण्डार क्षमताको वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

व्यवहारवाद मनोविज्ञानको एउटा छुट्टै विचारको विद्यालय हो । जसका प्रणेता जे. वि. वाटसनलाई मानिन्छ । यस वादले मानसिक तत्त्व वा घटना एवम् चेतनाको अध्ययनलाई पूर्णतया तिरस्कार गर्दछ । किनकि त्यस्ता प्रक्रियालाई प्रत्यक्ष रूपमा लेखाजोखा, अवलोकन तथा वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या गर्न सकिँदैन । वाट्सनका बुझाइमा मनोविज्ञान वैज्ञानिक हुनलाई त्यस्ता विषयवस्तुहरूको आवश्यकता पर्दछ जसलाई विश्वसनीय किसिमले मापन गर्न सकिने र तिनीहरूमा पर्याप्त स्थिरता पाइनु पर्दछ । (भट्टराई, २०६९ : २५१)

व्यवहारवादी सिकाइ सिद्धान्तअन्तर्गत रुसी मनोवैज्ञानिक इभान पेट्रेविक प्यावलवको शास्त्रीय सिकाइ सिद्धान्त, अमेरिकन मनोवैज्ञानिक बि.एफ. स्किनरको कार्यपरक सम्बन्ध प्रत्यावर्तन सिकाइ सिद्धान्त र अर्को अमेरिकन मनोवैज्ञानिक एडवार्ड लि.थर्नडाइकद्वारा प्रतिपादित प्रयत्न र भुल सिकाइ सिद्धान्त प्रमुख रहेका छन् ।

स्वाभाविक प्रतिक्रिया उत्पन्न गराउने उद्दीपकसँग अस्वाभाविक उद्दीपकको बारम्बारको प्रस्तुतीकरणबाट अस्वाभाविक उद्दीपक र प्रतिक्रियाबीच सम्बन्ध निर्माण हुनु Pavlov को शास्त्रीय सम्बन्धन हो । (भट्टराई, २०६८ : १६४)

शिक्षण गर्ने विषयलाई स-सानो अंशमा विभाजन गरी सरलबाट जटिल क्रममा मिलाई तत्काल पुनर्बल उपलब्ध गराउने प्रबन्धसहित सिकारु आफैंले सिक्न सक्ने गरी तयार पारिएको शिक्षण कार्यक्रमलाई नै कार्यक्रमबद्ध शिक्षण भनिन्छ । स्किनर (Skinner)को सिद्धान्तको सबभन्दा प्रभावकारी उपयोग कार्यक्रमबद्ध शिक्षण हो । (भट्टराई, २०६९ : २६३)

प्यावलवले भोकाएको कुकुरलाई र्‍यालग्रन्थिको अप्रेसन गरी र्‍याल नाप्ने व्यवस्था गरेर कुकुरलाई थुनेर पहिले घण्टी बजाएर खाना दिन्थे । पछि पछि घण्टी बज्ने बित्तिकै र्‍याल चुहाउन थाल्यो । पहिला पहिला भने खाना देखेपछि मात्रै र्‍याल चुहाउने गर्दथ्यो । यसबाट सिकाइ बानी निर्माण हो भन्ने पुष्टि हुन्छ । भाषा सिकाइमा पनि विद्यार्थीहरूमा बानी निर्माणको आवश्यकता पर्दछ ।

स्किनरले भित्र एक प्रकारको डन्डी वा छेस्किनी राखेर त्यसलाई थिच्नेबित्तिकै खानेकुराको एक टुक्रा तल राखिएको किस्तीमा खस्ने व्यवस्था मिलाई भोकाएको मुसोलाई त्यहाँभित्र राखेर प्रयोग गरेका थिए । खानाको खोजीमा यताउति दगुर्दा दगुर्दै अञ्जानमा छेस्किनी थिचिएर खानेकुरा प्राप्त गर्दै जाँदा पछि छेस्किनी थिचेर खानेकुरा खान मुसो अभ्यस्त बन्यो । सिकारुले जति बढी अभ्यास गर्‍यो त्यति नै सिकाइमा अभ्यस्त हुने कुरा यस प्रयोगबाट पुष्टि भएको छ । भाषा सिकाइमा पनि सिकारुले जति बढी अभ्यास गर्‍यो त्यति नै सिकाइ प्रभाबकारी बन्दछ ।

थर्नडाइकले एउटा भोकाएको बिरालोलाई पजल बक्समा थुनेर बाहिर देखिने गरी खानेकुरा राखेका थिए । बाकसको ढोका त्यसभित्रको एउटा छेस्किनी थिच्दा खुल्थ्यो । बाहिरको खानेकुरा प्राप्त गर्नका लागि पजल बक्सभित्र घुम्ने, उफ्रने, नङ्ग्र्याउने, कराउने जस्ता अनेकौं प्रयास गर्दागर्दै अचानक खुट्टाको पन्जाले छेस्किनी थिचिन पुगी ढोका खुल्छ र खानेकुरा प्राप्त गर्न सफल हुन्छ । 'प्रयत्न र भुल' ले सिकाइमा प्रगतिका लागि मार्गदर्शन गर्छ भन्ने कुरा यस प्रयोगबाट पुष्टि हुन्छ । यसर्थ भाषा सिकाइमा सिकारुले जति बढी प्रयत्न र भुल गर्छन् त्यति नै सिकाइ प्रभावकारी बन्दछ ।

तसर्थ भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा व्यवहारवादी सिद्धान्तको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । यसले सिकारुमा 'गरेर सिक्ने' बानीको विकास गर्नुका साथै निरन्तर अभ्यास गराउँदै शब्दभण्डार क्षमताको विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।

२.५ अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत शोध अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा निम्नअनुसार रहने छ :

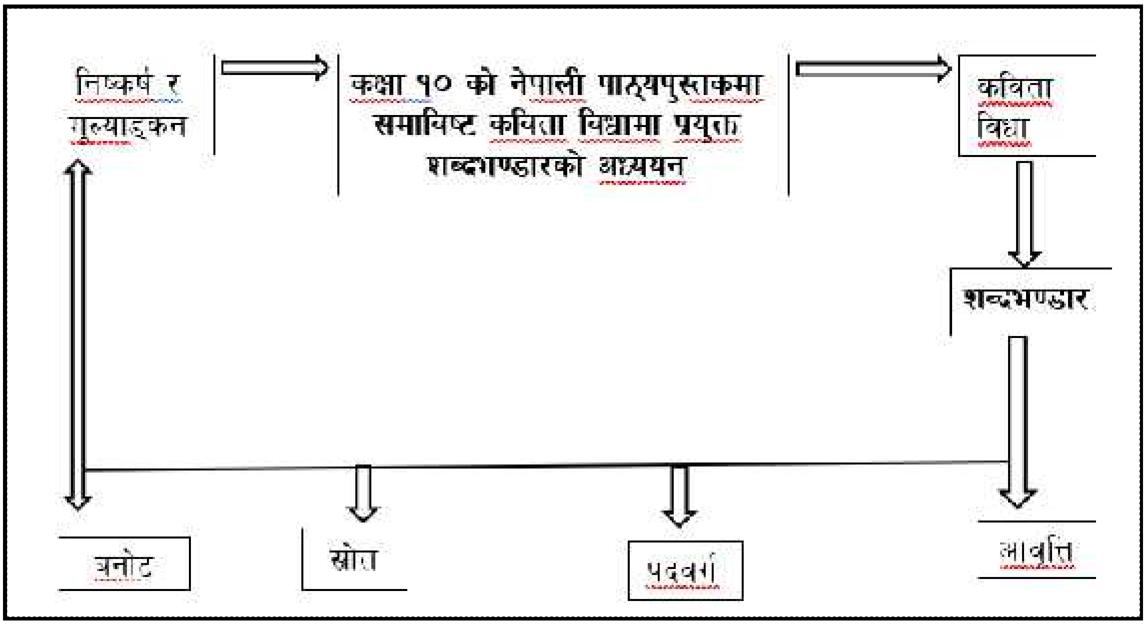

अध्याय तीन

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

अध्ययन विधि भन्नाले अध्ययययनका क्रममा प्रक्रियागत रूपमा प्रयोगमा ल्याउने विधि हो । अनुसन्धान एक विशिष्ट र व्यवस्थित योजनाबद्ध साथ गरिएको तथ्यहरूको वास्तविक सत्य तथ्यको खोजी हो । अध्ययन अनुसन्धान विश्वसनीयता, वैधता र प्रभावकारिता कायम गर्नका लागि अध्ययन विधि र प्रक्रियाले विशेष भूमिका निर्वाह गर्दछ । प्रस्तुत शोधकार्यलाई औपचारिक र व्यवस्थित ढङ्गबाट अगाडि बढाउन निम्नअनुसारको अध्ययन विधि र प्रक्रिया अपनाइएको छ :

३.१ अध्ययनको ढाँचा

शोधकार्य एक व्यवस्थित कार्य भएको हुँदा यसलाई सफल बनाउनका लागि उपयुक्त अध्ययन ढाँचाको आवश्यक पर्दछ । तसर्थ यस शोध कार्यका लागि गुणात्मक ढाँचाको पुस्तकालयीय तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२ अध्ययनको क्षेत्र

शब्दभण्डार भन्नाले व्यक्तिको मस्तिष्कमा भएको शब्दढुकुटी भन्ने बुझिन्छ । अर्थात् व्यक्तिमा सङ्गृहीत शब्दगत क्षमतालाई शब्दभण्डार क्षमता भनिन्छ । शब्दभण्डार अन्तर्गत शब्दको बनोट प्रक्रिया (मूल शब्द र व्युत्पन्न शब्द (सर्ग, समास र द्वित्व प्रक्रिया), स्रोत (तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र झर्रा नेपाली), वर्ग (नामपद, सर्वनामपद, विशेषणपद, क्रियापद, क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात) आदिको अध्ययन गरिन्छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा शब्दमा यिनै पक्षहरूको आधारमा विस्तृत अध्ययन गरिएको छ । कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविताहरू नै यस अध्ययनको अध्ययन क्षेत्र रहेका छन् ।

३.३ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन र तरिका

शोधकार्यलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी ढङ्गले सम्पन्न गर्न विषयवस्तुसँग सम्बन्धित विविध सामाग्रीहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । ती सामाग्रीहरूको सङ्कलन गर्न विभिन्न विधि तथा पद्धतिको अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ यस शोध प्रस्तावको सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

क) प्राथमिक सामग्री

प्रस्तुत शोध कार्यका लागि कक्षा - १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकको कविता विधामा समाविष्ट शब्दभण्डारको अध्ययनमा केन्द्रिक रहने हुनाले कक्षा - १० को नेपाली पाठ्यपुस्तक र माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ९ र १०) पाठ्यक्रमलाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा लिइएको छ ।

ख) सहायक/गौण/द्वितीय सामग्री

प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली बृहत् शब्दकोश, विभिन्न शब्दभण्डारसँग सम्बन्धित विभिन्न शोधपत्रहरू, विभिन्न प्रकाशित लेख रचना, पुस्तक पत्रपत्रिका, तथा शोध निर्देशक र अन्य व्यक्तिहरूका सल्लाह सुझावहरूलाई सहायक/गौण/द्वितीय सामग्रीको रूपमा लिई प्रयोग गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

प्रस्तुत शोधकार्य कक्षा - १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा रहेका कविता विधामा प्रयोग भएका शब्दहरूको विश्लेषण गर्नमा केन्द्रित रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययन मूल रूपमा पुस्तकालयीय र आंशिक रूपमा प्रयोगात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा कक्षा - १० को पाठ्यपुस्तकसँग सम्बन्धित शब्दकोश, पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित विभिन्न लेख रचनाहरू आदिलाई गौण स्रोतका रूपमा लिइएको छ र पाठ्यपुस्तकमा कविता विधामा समाविष्ट शब्दहरूको सङ्कलन गरी तिनको स्रोत, वर्ग, बनोट र आवृत्तिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण प्रक्रिया

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि पुस्तकालयीय विधिको उपयोग गरी स्रोतका आधारमा सङ्कलन गरिएका शब्दहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने क्रममा वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक एवम् व्याख्यात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

अध्याय - चार

व्याख्या र विश्लेषण

४.१ परिचय

शब्द भाषाको परिचय हो ।भाषिक अभिव्यक्तिको न्युनतम आधारभूत एकाइ शब्द हो । भाषामा विभिन्न प्रकारका शब्दहरू हुन्छन् । तिनै शब्दहरूको पदवर्ग, स्रोत, बनोट र आवृत्ति आदिका आधारमा गरिने शिक्षणलाई शब्दभण्डार शिक्षण भनिन्छ ।

भाषा पाठ्यपुस्तकमा राखिने शब्दभण्डार मूलतः स्तर अनुकूल र विद्यार्थीको पूर्वशैक्षणिक अनुभवमा आधारित हुनुपर्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकका रुपमा प्रारम्भिक कक्षाका पाठ्यपुस्तकमा नियन्त्रित शब्दभण्डारको प्रयोग हुनु आवश्यक छ । प्राथमिक तहका भाषा पाठ्यपुस्तकमा प्रत्येक पाठमा बढीमा दसबाह्र भन्दा बढी नयाँ शब्द राखिनु उपयुक्त हुँदैन । नयाँ शब्दहरूको पुनरावृत्ति अघिल्ला पाठहरूमा हुनुपर्दछ । भाषा पाठ्यपुस्तकमा तद्भव शब्दहरूका आधारमा तत्सम शब्दहरू सिकाउन मिल्ने किसिमका हुनुपर्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकमा ८०% तल्लो कक्षाहरूमा प्रयोग भइसकेका शब्दहरू नै प्रयोग गर्नुपर्दछ । २०% नयाँ शब्दहरू यथास्थान प्रयोग गर्नु पर्दछ । नयाँ शब्दभण्डारको वितरण सबै पाठहरूमा समानुपातिक ढङ्गबाट गरिनु पर्दछ । कोही पाठहरूमा आवश्यकताभन्दा बढी नयाँ शब्दहरू राख्ने र केहीमा एउटा पनि नयाँ शब्द नराख्ने गर्नुहुँदैन । प्राविधिक पारिभाषिक श्रुतिसमभिन्नार्थक शब्द, पर्यायवाची शब्द, अनेकार्थी शब्दहरू स्तर र आवश्यकता अनुसार सहज र बोधात्मक वाक्य रचना प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।(ढुङ्गेल र दाहाल, २०६५ : १७१)

कक्षा-१० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा जम्मा ३ वटा कविताहरू समावेश गरिएको पाइन्छ । यस अध्ययनमा तीन ओटै कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वर्णानुक्रम अनुसार राखी तिनको स्रोत, पदवग, आवृत्ति र बनोट तथा अनुपातको पहिचान गरी तिनलाई तालिकाद्वारा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ 'सन्तुष्टि' कवितामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको विश्लेषण

सन्तुष्टि कविताअनुष्टुप छन्दमा रचित एक पद्य कविता हो ।यसका रचनाकार भरतराज पन्त हुन् । नमस्कार कविता संग्रह, २०४६ बाट साभार गरिएको यस कवितामा मानिसले सन्तुष्टि प्राप्त गर्ने तरिकाको वारेमा चर्चा गरिएको छ । मानिसले आफूले एक पेट खान, एक जोर लाउन र घाम पानी ओत्ने ठाउँमा बस्न मात्रै पाउँदा पनि सन्तुष्ट हुनुपर्छ भन्ने सन्देश यस कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ । 'सन्तुष्टि' कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वर्णानुक्रममा राखी तिनको पदवर्ग, स्रोत, बनोट र आवृत्तिलाई तालिकाद्वारा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

क.सं.	शब्द	पदवर्ग	स्रोत	वनोट	आवृत्ति
१	अडेको	क्रिया	तद्भव	अड्+एको	
२	अन्याय	नाम	तत्सम	अ+नि+आय	
३	अर्काको	विशेषण	तद्भव	अर्का+को	
४	अर्को	विशेषण	तद्भव	अरू+को	२
५	आँखा	नाम	तद्भव		२
६	आत्तिने	विशेषण	तद्भव	आतस+इ+ने	
७	आफैँ	सर्वनाम	तद्भव	आफू+नै	
८	आफ्नो	विशेषण	तद्भव	आफू+नो	
९	इलमी	विशेषण	आगन्तुक	इलम+ई	
१०	उपकार	नाम	तत्सम	उप+कार	
११	एउटै	विशेषण	तद्भव	एक+ओटै	
१२	एक	विशेषण	तत्सम		२
१३	एकै	विशेषण	तद्भव	एक+ऐ	
१४	ओत्न	क्रियाविशेषण	तद्भव	ओत+न	
१५	कट्कटाउनु	क्रियापद	तद्भव	कट्+कट्+आउ+नु	
१६	कर	नाम	तत्सम		
१७	कसले	सर्वनाम	तद्भव	को+ले	
१८	कान	नाम	तद्भव		

१९	काम	नाम	तद्भव		३
२०	कुनै	सर्वनाम	तद्भव	कुन+ऐ	
२१	कुरा	नाम	तद्भव		
२२	खाँचो	नाम	तद्भव		
२३	खाएर	क्रियाविशेषण	तद्भव	खा+एर	
२४	खाने	विशेषण	तद्भव	खा+ने	
२५	खोलोस्	क्रियापद	तद्भव	खोल्+ओस्	
२६	खोसेमा	क्रियाविशेषण	तद्भव	खोस्+ए+मा	
२७	ख्यालले	नाम	आगन्तुक		
२८	गति	नाम	तत्सम	गम्+ति	
२९	गम्म	क्रियाविशेषण	तद्भव	गम्+म	
३०	गर्ने	विशेषण	तद्भव	गर्+ने	
३१	गिलासको	विशेषण	आगन्तुक	गिलास+को	
३२	घाम	नाम	तद्भव		
३३	घुस	नाम	तद्भव	घुस्+अ	
३४	चल्छ	क्रियापद	तद्भव	चल्+छ	
३५	चाहन्नँ	क्रियापद	तद्भव	चाह+न	२
३६	चाहिन्न	क्रियापद	तद्भव	चाह+इ+न	
३७	चिनोस्	क्रियापद	तद्भव	चिन+ओस्	
३८	चेतना	नाम	तत्सम	चेतन+आ	
३९	चैन	नाम	आगन्तुक		
४०	छ	क्रियापद	तद्भव		५
४१	छटपटाउनु	क्रियापद	तद्भव	छट्पट्+आउ+नु	
४२	छन्	क्रियापद	तद्भव		२
४३	छली	क्रियाविशेषण	तद्भव	छल्+ई	
४४	छुँदैन	क्रियापद	तद्भव	छु+दै+न	
४५	छैन	क्रियापद	तद्भव	छ+होइन	३

४६	जगत्	नाम	तत्सम		
४७	जनता	नाम	तत्सम	जन+त+आ	
४८	जनार्दन	नाम	तत्सम	जन+अर्द+अन	
४९	जमिन	नाम	आगन्तुक		
५०	जाँगरै	नाम	तद्भव	जाँगर+ऐ	
५१	जानेर	क्रियाविशेषण	तद्भव	जान्+एर	
५२	जिभ्रो	नाम	तद्भव		
५३	जीवनको	विशेषण	तद्भव	जीवन+को	
५४	जोरै	विशेषण	तद्भव	जोर+ऐ	
५५	झुपडी	नाम	तद्भव		
५६	टम्म	क्रियाविशेषण	अनुकरण मूल	टम्+म	
५७	डाँका	नाम	तद्भव		
५८	त	निपात	तद्भव		
५९	तनले	नाम	तद्भव		
६०	तल	नाम	तत्सम		
६१	तातोस्	क्रियापद	तद्भव	तातो+ओस्	
६२	तिन	विशेषण	तद्भव		
६३	त्यसैले	क्रियाविशेषण	तद्भव	त्यसो+नै+ले	२
६४	दन्तको	विशेषण	तद्भव	दन्त+को	
६५	दुःख	नाम	तत्सम		२
६६	दुइटा	विशेषण	तद्भव	दुई+ओटा	
६७	दुइटै	विशेषण	तद्भव	दुई+ओटै	
६८	दुई	विशेषण	तद्भव		
६९	दुर्गन्ध	नाम	तत्सम	दुर्+गन्ध	
७०	दुवैतिर	क्रियाविशेषण	तद्भव	दुवै+तिर	३
७१	धन	नाम	तत्सम	धा+अन	
७२	धनी	विशेषण	तत्सम	धन+ई	

७३	नखाई	क्रियाविशेषण	तद्भव	न+खाई	
७४	नगरे	क्रियापद	तद्भव	न+गरे	
७५	नजाओस्	क्रियापद	तद्भव	न+जाओस्	
७६	नयाँ	विशेषण	तद्भव		२
७७	नाकका	विशेषण	तद्भव	नाक+का	
७८	निस्कोस्	क्रियापद	तद्भव	निस्की+ओस्	
७९	नै	निपात	तद्भव		३
८०	नोकर	नाम	आगन्तुक		
८१	परीक्षामा	नाम	तत्सम	परि+ईक्षा+मा	
८२	परे	क्रियापद	तद्भव	पर्+ए	
८३	पाउको	विशेषण	तद्भव	पाउ+को	
८४	पानी	नाम	तद्भव		
८५	पापी	नाम	तत्सम	पाप+ई	
८६	पूजा	नाम	तत्सम	पूज्+आ	
८७	पृथिवी	नाम	तद्भव	पृथिव+ई	
८८	पेटै	नाम	तद्भव	पेट+ऐ	
८९	प्रशस्त	विशेषण	तत्सम	प्र+शंस्+त	
९०	प्वालले	नाम	तद्भव		
९१	फगत्	क्रियाविशेषण	आगन्तुक		
९२	फल	नाम	तत्सम		
९३	बत्तिस	विशेषण	तद्भव		
९४	बन्न	क्रियाविशेषण	तद्भव	बन्+न	
९५	बलले	नाम	तत्सम		
९६	बुद्धिले	नाम	तत्सम	बुध्+ति+ले	
९७	भर	नाम	तद्भव		
९८	भाग	नाम	तत्सम	भज्+अ	
९९	म	सर्वनाम	तद्भव		३

१००	मग्नमस्त	विशेषण	आगन्तुक	मग्न+मस्त	
१०१	मनले	नाम	तद्भव		
१०२	ममता	नाम	तत्सम	मम+त+आ	
१०३	मर्म	नाम	तत्सम	मृ+मन्	
१०४	माता	नाम	तत्सम	मान्+तृ	
१०५	मात्तिने	विशेषण	तद्भव	मात+इ+ने	
१०६	मात्र	क्रियाविशेषण	तत्सम	मा+त्र	
१०७	मिजासको	विशेषण	आगन्तुक	मिजास+को	
१०८	मित्रताको	विशेषण	तद्भव	मित्र+ता+को	
१०९	मोचन	नाम	तत्सम	मुच्+अन	
११०	यति	विशेषण	तद्भव	यो+ति	
१११	यतिले	विशेषण	तद्भव	यो+ति+ले	
११२	यसैभित्र	क्रियाविशेषण	तद्भव	यस+ऐ+भित्र	२
११३	यी	विशेषण	तद्भव	यो+ई	
११४	रचना	नाम	तत्सम	रच्+अन+आ	
११५	रामरी	क्रियाविशेषण	तद्भव	राम्रो+गरी	
११६	रे	निपात	तद्भव		४
११७	लाउने	विशेषण	तद्भव	लाउ+ने	२
११८	लाञ्छनाले	नाम	तद्भव	लाञ्छ्+अन+आ+ले	
११९	लोभीको	विशेषण	तद्भव	लोभ+ई+को	
१२०	विलासको	विशेषण	तद्भव	वि+लस्+अ+को	
१२१	संसार	नाम	तत्सम	सम्+सार	
१२२	सके	क्रियापद	तद्भव	सक्+ए	२
१२३	सञ्चिता	नाम	तत्सम	सम्+चि+त+आ	
१२४	सदा	क्रियाविशेषण	तत्सम	सर्व+दा	
१२५	सन्नुपर्छ	क्रियापद	तद्भव	सुन+नु+पर्+छ	
१२६	समेटी	क्रियाविशेषण	तद्भव	समेट+ई	

१२७	सम्पत्ति	नाम	तत्सम	सम्+पत्+ती	
१२८	सर्वत्र	क्रियाविशेषण	तत्सम	सर्व+त्र	
१२९	सार	नाम	तत्सम	सृ+अ	
१३०	सारा	विशेषण	तद्भव		
१३१	सिर्जना	नाम	तद्भव	सिर्जन+आ	
१३२	सीमा	नाम	तत्सम		
१३३	सुगन्ध	नाम	तत्सम	सु+गन्ध	
१३४	सुत्नलाई	क्रियाविशेषण	तद्भव	सुत्+न+लाई	
१३५	सृष्टिमा	नाम	तत्सम	सृज्+ति+मा	
१३६	स्रष्टाको	विशेषण	तद्भव	स्रष्टा+को	
१३७	स्वर्ग	नाम	तत्सम	सु+अर्ज्+अ	
१३८	स्वाद	नाम	तत्सम	स्वद्+अ	
१३९	स्वावलम्बी	नाम	तत्सम	स्व+अवलम्बी	
१४०	हात	नाम	तद्भव		
१४१	हातैको	विशेषण	तद्भव	हात+ऐ+को	
१४२	हाम्रा	विशेषण	तद्भव	हामी+रा	२
१४३	हुँदैन	क्रियापद	तद्भव	हु+दै+न	२
१४४	हुन	क्रियाविशेषण	तद्भव	हु+न	२
१४५	हुन्छु	क्रियापद	तद्भव	हु+छु	२
१४६	हेर्नुपर्छ	क्रियापद	तद्भव	हेर्+नु+पर्+छ	
१४७	हो	क्रियापद	तद्भव		४
१४८	होइन	क्रियापद	तद्भव	हो+इन	२

४.२.१ पदवर्गका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क) नाम

अन्याय, आँखा, उपकार, कर, कान, काम, कुरा, खाँचो, ख्याल, गति, घाम, घुस, चेतना, चैन, जगत, जनता, जनार्दन, जमिन, जाँगरै, जिभ्रो, झुपडी, डाँका, तन, तल, दुःख,

दुर्गन्ध, धन, नोकर, परीक्षा, पानी, पानी, पापी, पूजा, पृथिवी, पेटै, प्वाल, फल, बल, बुद्धि, भर, भाग, मन, ममता, मर्म, माता, मोचन, रचना, लाञ्छना, संसार, सञ्चिता, सम्पत्ति, सार, सिर्जना, सीमा, सुगन्ध, सृष्टि, स्वर्ग, स्वाद, स्वाबलम्बी, हात

ख) सर्वनाम

आफैँ, कसले, कुनै, म

ग) विशेषण

अर्काको, अर्को, आत्तिने, आफ्नो, इलमी, एउटै, एक, एकै, खाने, गर्ने, गिलासको, जीवनको, जोरै, तीन, दन्तको, दुइटा, दुइटै, दुई, धनी, नयाँ, नाकका, पाउको, प्रशस्त, बत्तिस, मग्नमस्त, मात्तिने, मिजासको, मिजासको, मित्रताको, यति, यतिले, यी, लाउने, लोभीको, विलासको, सारा, स्रष्टाको, हातैको, हाम्रा

घ)क्रियापद

अडेको, कटकटाउनु, खोलोस्, चल्छ, चाहन्नँ, चाहिन्न, चिनोस्, छ, छटपटाउनु, छन्, छुँदैन, छैन, तातोस्, नगरे, नजाओस्, निस्कोस्, परे, सके, सुन्नुपर्छ, हुँदैन, हुन्छु, हेर्नुपर्छ, हो, होइन

ङ)क्रियाविशेषण

ओत्न, खाएर, खोसेमा, गम्म, छली, जानेर, टम्म, त्यसैले, दुवैतिर, नखाई, फगत्, बन्न, मात्र, यसैभित्र, राम्ररी, सदा, समेटी, सर्वत्र, सुत्नलाई, हुन

च)निपात

त, नै, रे

प्रस्तुत कवितामा २८ पाउ ७ श्लोक रहेको छ । यसमा १४८ वटा शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । पदवर्गका आधारमा कवितामा नाम शब्द ५९, सर्वनाम शब्द ४, विशेषण शब्द ३८, क्रिया शब्द २४, क्रियाविशेषण शब्द २०, र निपात शब्द ३ वटा रहेका पाइन्छन् भने नामयोगी, विस्मयादिबोधक र संयोजक शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन ।

प्रस्तुत कवितामा उल्लेख भएका शब्दहरूको शब्दवर्गका आधारमा गरिएको वर्गीकरणलाई तलको तालिकामा थप प्रस्ट पारिएको छ ।

तालिका नं. १ 'सन्तुष्टि' कवितामा पदवर्गका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	**पदवर्ग**	**सङ्ख्या**	**प्रतिशत**
१	नाम	५९	३९.८६
२	सर्वनाम	४	२.७०
३	विशेषण	३८	२५.६८
४	क्रियापद	२४	१६.२२
५	क्रियाविशेषण	२०	१३.५१
६	निपात	३	२.०३
	जम्मा	१४८	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा प्रयुक्त शब्दहरूमध्ये सबैभन्दा बढी नाम वर्गका शब्दहरू रहेका छन् । जम्मा १४८ वटा शब्दमध्ये शब्द ५९ ओटा, ३९.८६ प्रतिशत नाम वर्गका शब्दहरूप्रयोग भएको देखिन्छ । त्यसपछि क्रमशः विशेषण वर्गका शब्दहरू ३८ ओटा, २५.६८ प्रतिशत, क्रिया वर्गका शब्दहरू २४ ओटा, १६.२२ प्रतिशत, क्रियाविशेषण वर्गका शब्दहरू २० ओटा १३.५१ प्रतिशत,सर्वनाम वर्गका शब्दहरू ४ ओटा, २.७० प्रतिशत र निपात वर्गका शब्दहरू ३ ओटा, २.०३ प्रतिशत प्रयोग भएको देखिन्छ । सबैभन्दा कम निपात वर्गका शब्द रहेका छन् भने नामयोगी र विस्मयादिबोधक वर्गका शब्दको प्रयोग भएको देखिँदैन ।

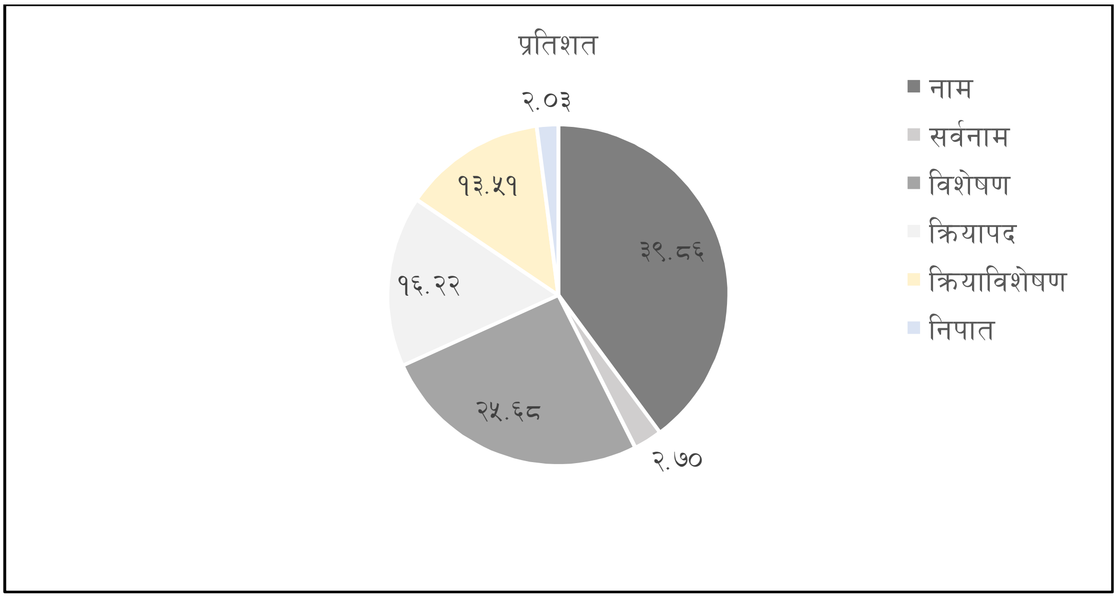

४.२.२ स्रोतका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क) तत्सम शब्दहरू

अन्याय, उपकार, एक, कर, गति, चेतना, जगत्, जनता, जनार्दन, तल, दुःख, दुर्गन्ध, धन, धनी, परीक्षा, पापी, पूजा, प्रशस्त, फल, बल, बुद्धि, भाग, ममता, मर्म, माता, मात्र, मोचन, रचना, संसार, सञ्चिता, सदा, सम्पत्ति, सर्वत्र, सार, सीमा, सुगन्ध, सृष्टि, स्वर्ग, स्वाद, स्वावलम्बी

ख) तद्भव शब्दहरू

अडेको, अर्काको, अर्को, आँखा, आत्तिने, आफैँ, आफ्नो, एउटै, एकै, ओत्न, कट्कटाउनु, कसले, कान, काम, कुनै, कुरा, खाँचो, खाएर, खाने, खोलोस्, खोसेमा, गम्म, गर्ने, घाम, घुस, चल्छ, चाहन्नँ, चाहिन्न, चिनोस्, छ, छट्पटाउनु, छन्, छली, छुँदैन, छैन, जाँगरै, जानेर, जिभ्रो, जीवनको, जोरै, झुपडी, डाँका, त, तन्, तातोस्, तिन, त्यसैले, दन्तको, दुइटा, दुइटै, दुई, दुवैतिर, नखाई, नगरे, नजाओस्, नयाँ, नाकका, निस्कोस्, नै, परे, पाउको, पानी, पृथिवी, पेटै, प्वाल, बत्तिस, बन्न, म, भर, मनले, मात्तिने, मित्रताको, यति, यतिले, यसैभित्र, यी, राम्ररी, रे, लाउने, लाञ्छना, लोभीको, विलासको, सके, सुन्नुपर्छ, समेटी, सारा, सिर्जना, सुत्नलाई, स्रष्टाको, हात, हातैको, हाम्रा, हुँदैन, हुन, हुन्छु, हेर्नुपर्छ, हो, होइन

ग) आगन्तुक शब्दहरू

इलमी, ख्यालले, गिलासको, चैन, जमिन, नोकर, फगत्, मग्नमस्त, मिजासको

घ) अनुकरण मूल/झर्रा शब्दहरू

टम्म

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई विश्लेषण गर्दा स्रोतका आधारमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र अनुकरण मूल अर्थात् झर्रा चारै स्रोतका शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । जसअन्तर्गत तत्सम शब्दहरू ४० ओटा, तद्भव शब्दहरू ९८ ओटा, आगन्तुक शब्दहरू ९ ओटा र झर्रा शब्द एउटा रहेको पाइन्छ ।

तालिका नं. २ 'सन्तुष्टि' कवितामा स्रोतका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	**शब्द**	**सङ्ख्या**	**प्रतिशत**
१	तत्सम	४०	२७.०३
२	तद्भव	९८	६६.२२
३	आगन्तुक	९	६.०८
४	अनुकरण मूल	१	०.६८
	जम्मा	१४८	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा जम्मा शब्दसङ्ख्या १४८ रहेको देखिन्छ । जसमध्ये सबैभन्दा बढी तद्भव शब्दहरू ९८ ओटा, ६६.२२ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । त्यस्तै तत्समशब्दहरू ४० ओटा, २७.०३ प्रतिशत, आगन्तुक शब्दहरू ९ ओटा, ६.०८ प्रतिशत र अनुकरण मूल एउटा, ०.६८ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

४.२.३ बनोटका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क)मूल शब्दहरू

आँखा, एक, कर, कान, काम, कुरा, खाँचो, ख्याल, घाम, चैन, छ, झन्, जगत्, जमिन, जिभ्रो, झुपडी, डाँका, त, तन्, तल, तिन, दुःख, दुई, नयाँ, नै, नोकर, पानी, प्वाल, फगत्, फल, बत्तिस, बल, बुद्धि, भर, भाग, म, मन, सारा, सीमा, हात, हो

ख) व्युत्पन्न शब्दहरू

अडेको, अन्याय, अर्काको, अर्को, आत्तिने, आफैँ, आफ्नो, इलमी, उपकार, एउटै, एकै, ओत्न, कटकटाउनु, कसले, कुनै, खाएर, खाने, खोलोस्, खोसेमा, गति, गम्म, गर्ने, गिलासको, घुस, चल्छ, चाहन्नँ, चाहिन्न, चिनोस्,चेतना, छट्पटाउनु, छली, छुँदैन, छैन,जनता, जनार्दन, जाँगरै, जानेर, जीवनको, जोरै, टम्म, तातोस्, त्यसैले, दन्तको, दुइटा, दुइटा, दुइटै, दुर्गन्ध, दुवैतिर,धन, धनी, नखाई, नगरे, नजाओस्, नाकका, निस्कोस्, परीक्षा, परे, पाउको, पापी, पूजा, पृथिवी, पेटै, प्रशस्त, बन्न, मग्नमस्त, ममता, मर्म, माता, मात्र,मात्तिने, मिजासको, मित्रताको,मोचन, यति, यतिले, यसैभित्र,यी,रचना, राम्ररी, लाउने, लाञ्छना, लोभीको, विलासको, संसार, सके, सञ्चिता,सदा, सम्पत्ति, सार, समेटी, सर्वत्र, सिर्जना, सुगन्ध, सुत्नलाई,सुन्नुपर्छ,सृष्टि, स्रष्टा, स्वर्ग, स्वाद, स्वावलम्बी,हातैको, हाम्रा, हुँदैन, हुन, हुन्छु, हेर्नुपर्छ, होइन

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई विश्लेषण गर्दा बनोटका आधारमा मूल शब्द र व्युत्पन्न शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। जसअन्तर्गत मूल शब्दहरू ४० वटा र व्युत्पन्न शब्दहरू १०८ वटा प्रयोग भएको पाइन्छ।

तालिका नं. ३ 'सन्तुष्टि' कवितामा बनोटका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क्र.सं.	शब्द	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	मूल	४०	२७.०३
२	व्युत्पन्न	१०८	७२.९७
	जम्मा	१४८	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा जम्मा शब्दसङ्ख्या १४८ रहेको देखिन्छ। उक्त शब्दहरू मध्ये मूल शब्दहरू ४० ओटा, २७.०३ प्रतिशत र व्युत्पन्न शब्दहरू १०८ ओटा,७२.९७ प्रतिशत रहेको पाइन्छ।

४.२.४ आवृत्तिका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क) आवृत्त शब्दहरू

अर्को, आँखा, एक, काम, चाहन्न, छ, ?छन्, छैन, त्यसैले, दुःख, दुवैतिर, नयाँ, नै, म, यसैभित्र, रे, लाउने, सके, हाम्रा, हुँदैन, हुन, हुन्छु, हो, होइन

ख)अनावृत्त शब्दहरू

अडेको, अन्याय, अर्काको, आत्तिने, आफैँ, आफ्नो, इलमी, उपकार, एउटै, एकै, ओत्न, कट्कटाउनु, कर, कसले, कान, कुनै, कुरा, खाँचो, खाएर, खाने, खोलोस्, खोसेमा, ख्यालले, गति, गम्म, गर्ने, गिलासको, घाम, घुस, चल्छ, चाहिन्न, चिनोस्, चेतना, चैन, छट्पटाउनु, छली, छुँदैन, जगत्, जनता, जनार्दन, जमिन, जाँगरै, जानेर, जिभ्रो, जीवनको, जोरै, झुपडी, टम्म, डाँका, त, तन, तल, तातोस्, तिन, दन्तको, दुइटा, दुइटै, दुई, दुर्गन्ध, धन, धनी, नखाई, नगरे, नजाओस्, नाकका, निस्कोस्, नोकर, परीक्षा, परे, पाउको, पानी, पापी, पूजा, पृथिवी, पेटै, प्रशस्त, प्वाल, फगत्, फल, बत्तिस, बन्न, बल, बुद्धि, भर, भाग, मग्नमस्त, मन, ममता, मर्म, माता, मात्तिने, मात्र, मिजासको, मित्रताको, मोचन, यति, यतिले, यी, रचना, राम्ररी, लाञ्छना, लोभीको, विलासको, संसार, सञ्चिता, सदा, सुन्नुपर्छ, समेटी, सम्पत्ति, सर्वत्र, सार, सारा, सिर्जना, सीमा, सुगन्ध, सुत्नलाई, सृष्टि, स्रष्टाको, स्वर्ग, स्वाद, स्वावलम्बी, हात, हातैको, हेर्नुपर्छ

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई आवृत्ति र अनावृत्तिका आधारमा विश्लेषण गर्दा आवृत्त शब्दहरू २४ वटा र अनावृत्त शब्दहरू १२४ वटा रहेका पाइन्छन् ।

तालिका नं. ४ 'सन्तुष्टि' कवितामा आवृत्तिका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	शब्द	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	आवृत्त	२४	१६.२२
२	अनावृत्त	१२४	८३.७८
	जम्मा	१४८	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा जम्मा शब्दसङ्ख्या १४८ रहेको देखिन्छ जसमध्ये कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई आवृत्ति र अनावृत्तिका आधारमा विश्लेषण गर्दा आवृत्त शब्दहरू २४ वटा,१६.२२ प्रतिशत र अनावृत्त शब्दहरू १२४, ८६.७८ प्रतिशत रहेको पाइन्छन् ।

४.३ 'वर्षा' कवितामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको विश्लेषण

'वर्षा' कवितामा मन्दाक्रान्ता छन्दमा रचित पद्य कविता हो । यस कविताका रचनाकार माकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा हुन् । यस कवितामा प्रकृति, प्राणी र वनस्पति

बिचको अन्तर्सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । 'वर्षा' कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वर्णानुक्रममा राखी तिनको पदवर्ग, स्रोत, बनोट र आवृत्तिलाई तालिकाद्वारा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

क्र.सं.	शब्द	पदवर्ग	स्रोत	वनोट	आवृत्ति
१	अचल	विशेषण	तत्सम	अ+चल	
२	अछूट	विशेषण	तद्भव	अ+छूट	
३	अटूट	विशेषण	तद्भव		
४	अति	विशेषण	तत्सम	अत्+इ	
५	अबेर	क्रियाविशेषण	तद्भव	अ+बेर	
६	अमित-कनिका	नाम	तद्भव	अमित+कनिका	
७	अमृत	नाम	तत्सम	अ+मृत	
८	अमृत-लहरी	नाम	तत्सम	अमृत+लहरी	
९	अवनिको	विशेषण	तद्भव	अवनि+को	
१०	असारे	विशेषण	तद्भव	असार+ए्	
११	आइन्	क्रियापद	तद्भव	आउ+इन्	
१२	आदेश	नाम	तत्सम	आ+देश	
१३	आनन्द-लुट	नाम	तद्भव	आनन्द+लुट	
१४	आशङ्काले	नाम	तत्सम	आ+शङ्का+ले	
१५	आसमान	नाम	आगन्तुक		
१६	इच्छा	नाम	तत्सम	इष्+आ	
१७	उठ	क्रियापद	तद्भव		
१८	उफ्री	क्रियाविशेषण	तद्भव	उफ्र+ई	
१९	ऋतुमा	नाम	तत्सम		
२०	ओर्ली	क्रियाविशेषण	तद्भव	ओर्ल+ई	
२१	कबुली	क्रियाविशेषण	आगन्तुक	कबुल+ई	
२२	कमिला	नाम	तद्भव		
२३	कलिलिन्	क्रियापद	तद्भव	कलिलो+इन्	

२४	कल्पनाको	विशेषण	तद्भव	कल्पना+को	
२५	कारुण्य	नाम	तत्सम	करुणा+य	
२६	कुशल	नाम	तत्सम	कु+शल्	
२७	केली	नाम	तत्सम	केल्+इ	
२८	खोला	नाम	तद्भव		
२९	गगन	नाम	तत्सम	गम्+अन	
३०	गरजी	क्रियाविशेषण	तद्भव		
३१	गरी	क्रियाविशेषण	तद्भव	गर्+ई	
३२	गरे	क्रियापद	तद्भव	गर्+ए	
३३	गर्जिंदा	क्रियाविशेषण	तद्भव		
३४	गर्दा	क्रियाविशेषण	तद्भव	गर्+दा	
३५	गाई	क्रियाविशेषण	तद्भव	गाउ+ई	
३६	गाओ	क्रियापद	तद्भव	गाउ+ओ	
३७	गाढा	विशेषण	तद्भव		
३८	गानाको	विशेषण	तद्भव	गाना+को	
३९	गुँडै	नाम	तद्भव	गुँड+ऐ	
४०	गै	क्रियाविशेषण	तद्भव	जा+ऐ	
४१	घट घट	क्रियाविशेषण	अनुकरण मूल	घट+घट	
४२	घर्षी	क्रियाविशेषण	तद्भव	घर्ष+ई	
४३	घैँटा	नाम	तद्भव	घैँटो+आ	
४४	चकँरिँदो	क्रियापद	तद्भव		
४५	चढी	क्रियाविशेषण	तद्भव	चढ्+ई	
४६	चदर	नाम	आगन्तुक		
४७	चपलवयसी	नाम	तत्सम	चपल+वयसी	
४८	चल	क्रियापद	तद्भव	चल्+अ	
४९	चहाड	नाम	तद्भव		
५०	चाँडो	क्रियाविशेषण	तद्भव		

५१	चाख	कियापद	तद्भव	चाख्+अ	
५२	चित्त	नाम	तत्सम	चित्+त	
५३	चिर	विशेषण	तत्सम	चि+र	
५४	चील	नाम	तद्भव		
५५	चुँडिन	कियाविशेषण	तद्भव		
५६	चूली	नाम	तद्भव		
५७	छ	कियापद	तद्भव		
५८	छन्	कियापद	तद्भव		२
५९	छापिएर	कियाविशेषण	तद्भव	छप+इ+एर	
६०	छौ	कियापद	तद्भव	छ+ऊ	
६१	जनको	विशेषण	तद्भव	जन+को	
६२	जराले	नाम	तद्भव		
६३	जलधी-दुहिता	नाम	तत्सम	जलधी+दुहिता	
६४	जाओ	कियापद	तद्भव	जाउ+ओ	
६५	झन्डा	नाम	तद्भव		
६६	झर्झराइन्	कियापद	तद्भव	झर्झर+आइन	
६७	झिल्का	नाम	तद्भव	झिल्को+आ	
६८	झिल्के	विशेषण	तद्भव	झिल्को+ए	
६९	झोली	नाम	तद्भव		
७०	टाढा	कियाविशेषण	तद्भव		
७१	तरुहरू	नाम	तद्भव	तरु+हरू	
७२	तृण	नाम	तत्सम	तृह्+क्न	
७३	तेसै	कियाविशेषण	तद्भव	त्यस+ऐ	
७४	त्रासले	नाम	तत्सम	त्रस्+अ+ले	
७५	थर्कियो	कियापद	तद्भव		
७६	दर्के	कियापद	तद्भव	दर्की+ए	
७७	दर्दर्	कियाविशेषण	अनुकरण मूल	दर्+दर्	

७८	दल दल	क्रियाविशेषण	अनुकरण मूल	दल+दल	
७९	दानलाई	नाम	तत्सम	दा+अन+लाई	
८०	दूर	क्रियाविशेषण	तत्सम	दूर्+इ+र	
८१	दृक्-बिजुली	नाम	तद्भव	दृक्+बिजुली	
८२	देखिँदै	क्रियापद	तद्भव		
८३	दौरामा	नाम	तद्भव		
८४	धराले	नाम	तत्सम	धृ+आ+ले	
८५	धानले	नाम	तद्भव		
८६	धारा	नाम	तत्सम	धार्+आ	
८७	धूली	नाम	तत्सम	धू+लि	
८८	नतरसून्	क्रियापद	तद्भव	न+तरसुन	
८९	नपहिरी	क्रियाविशेषण	तद्भव	न+पहिरी	
९०	नाघिन्	क्रियापद	तद्भव	नाघ्+इन	
९१	नाची	क्रियाविशेषण	तद्भव	नाच्+ई	
९२	नाना	विशेषण	तत्सम	न+ना	
९३	नील	नाम	तत्सम	नील्+अ	२
९४	पङ्क	नाम	तद्भव		
९५	पाई	क्रियाविशेषण	तद्भव	पाउ+ई	
९६	पाउँछन्	क्रियापद	तद्भव	पाउ+छन्	
९७	पाउने	विशेषण	तद्भव	पाउ+ने	
९८	पाङ्ग्रा	नाम	तद्भव	पाङ्ग्रो+आ	
९९	पारावार	नाम	तत्सम	पार+आ+वृ+अण्	
१००	पार्छिन्	क्रियापद	तद्भव		
१०१	पिच्छमा	नाम	तद्भव		
१०२	पृथ्वी	नाम	तत्सम	पृथु+ई	
१०३	पोल्टो	नाम	तद्भव		
१०४	पौडीको	विशेषण	तद्भव	पौडी+को	

१०५	प्यून	क्रियाविशेषण	तद्भव	पिउ+न	
१०६	प्रकृति	नाम	तत्सम	प्र+कृति	
१०७	प्रभु-हृदयको	विशेषण	तद्भव	प्रभु+हृदयको	
१०८	प्राणी	नाम	तत्सम	प्राण+ई	
१०९	प्राप्तिको	विशेषण	तद्भव	प्राप्त+इ+को	
११०	फर्फर्	क्रियाविशेषण	तद्भव	फर्+फर्	
१११	फल	नाम	तत्सम		
११२	फल्लिन्	क्रियापद	तद्भव	फल+इन	
११३	फस्टिने	विशेषण	तद्भव	फस्ट+इ+ने	
११४	फुट्छ	क्रियापद	तद्भव	फुट्+छ	
११५	फूल	नाम	तद्भव		
११६	फैली	क्रियाविशेषण	तद्भव	फैल+ई	
११७	बच्चाहरू	नाम	तद्भव	बच्चा+हरू	
११८	बर्से	क्रियापद	तद्भव	बर्षा+ए	
११९	बहाड	नाम	आगन्तुक		
१२०	बाली	नाम	तद्भव		
१२१	बिज्जुले	नाम	तद्भव	बीज+ऊ	
१२२	बुझ्ने	क्रियाविशेषण	तद्भव	बुझ्+ने	
१२३	बेला	नाम	तद्भव		
१२४	भन्न	क्रियाविशेषण	तद्भव	भन्+न	
१२५	भर्दै	क्रियापद	तद्भव	भर्+दै	
१२६	भाइ	नाम	तद्भव		
१२७	भाव	नाम	तत्सम	भु+अ	
१२८	भारी	नाम	तद्भव	भार+ई	
१२९	भुरभुर	क्रियाविशेषण	अनुकरण मूल		
१३०	भै	क्रियाविशेषण	तद्भव	हु+इ	
१३१	भो	क्रियापद	तद्भव	हु+यो	

१३२	मीठा	विशेषण	तद्भव	मिठो+आ	२
१३३	मुख	नाम	तद्भव		२
१३४	मुजुर-मन	नाम	तद्भव		
१३५	मुस्कुराइन्	क्रियापद	तद्भव	मुस्कुराउ+इन्	
१३६	मेघ	नाम	तत्सम	मिह्+अ	
१३७	मेरो	विशेषण	तद्भव	म+रो	
१३८	मोती-लुङ	नाम	तद्भव	मोती+लुङ	२
१३९	यति	विशेषण	तद्भव	यो+ति	२
१४०	यो	विशेषण	तद्भव		४
१४१	यौटा	विशेषण	तद्भव	एक+ओटा	
१४२	रङ्गधारे	विशेषण	तद्भव	रङ्ग+धार+ए	
१४३	रतन-निधिका	विशेषण	तद्भव	रतन+निधिका	
१४४	रसका	विशेषण	तद्भव	रस+का	
१४५	रस-मिलनको	विशेषण	तद्भव	रस+मिलनको	
१४६	रातो	विशेषण	तद्भव		
१४७	राम्रा	विशेषण	तद्भव	राम्रो+आ	
१४८	राम्रो	विशेषण	तद्भव		२
१४९	रोप्लान्	क्रियापद	तद्भव	रोपो+लान्	
१५०	लच्किँदा	विशेषण	तद्भव	लच्क+इ+दा	
१५१	लत्रिँदो	विशेषण	तद्भव	लत्र+इ+दो	
१५२	लर्बर्	क्रियाविशेषण	अनुकरण मूल	लर्+बर्	
१५३	लाखलाखा	विशेषण	तद्भव	लाख+लाखा	
१५४	लाखौँ	विशेषण	तद्भव	लाख+औँ	
१५५	लागिन्	क्रियापद	तद्भव	लाग्+इन्	
१५६	लिएर	क्रियाविशेषण	तद्भव	लि+एर	
१५७	लौ	निपात	तद्भव		
१५८	लौ लौ	निपात	तद्भव		

१५९	वनै	नाम	तद्भव	वन+ऐ	
१६०	वरषी	क्रियाविशेषण	तद्भव	वरष+ई	
१६१	वर्ष	नाम	तत्सम	वृष्+अ	
१६२	वर्षा	नाम	तत्सम	वर्ष+आ	
१६३	वायुपङ्खी	विशेषण	तद्भव	वायु+पङ्ख+ई	
१६४	विटप	नाम	तत्सम	विट्+अप	
१६५	विमान	नाम	तत्सम	वि+मान्+अ	
१६६	वृक्ष	नाम	तत्सम	वृक्ष्+अच्	
१६७	शरद	नाम	तत्सम	शृ+अद्	
१६८	शाखा	नाम	तत्सम	शाख्+अच्+आ	
१६९	शानजस्तो	विशेषण	तद्भव	शान+जस्तो	
१७०	शिखर	नाम	तत्सम	शिखा+र	
१७१	शैलमा	नाम	तत्सम	शिला+अ+मा	
१७२	सङ्गीत	नाम	तत्सम	सम्+गै+त	
१७३	सम्झिँदा	क्रियाविशेषण	तद्भव	सम्झ+इ+दा	
१७४	सम्झी	क्रियाविशेषण	तद्भव	सम्झ+ई	
१७५	सलिल	नाम	तत्सम	सल्+इल	
१७६	सलिल-कलिली	विशेषण	तद्भव	सलिल+कलिली	
१७७	साम्य	विशेषण	तत्सम	सम+य	
१७८	सारा	विशेषण	तद्भव		
१७९	सुखजलधिमा	नाम	तद्भव	सुख+जल+धि	
१८०	स्नेहले	नाम	तत्सम	स्निह+अ	
१८१	स्वर्ग-छाना	नाम	तद्भव	स्वर्ग+छाना	
१८२	स्वर्ग-पीयूष	नाम	तत्सम	स्वग+पीयूष	
१८३	हतार	नाम	तद्भव	हत्थ+कार	
१८४	हररर	क्रियाविशेषण	अनुकरण मूल	हरर+हरर	
१८५	हरा	विशेषण	तद्भव		

१८६	हलुका	विशेषण	तद्भव	हलुको +आ	
१८७	हुँदैन	कियापद	तद्भव	हु+दै+न	
१८८	हुन्छ	कियापद	तद्भव	हु+छ	
१८९	है	निपात	तद्भव		
१९०	हो	कियापद	तद्भव		४
१९१	होला	कियापद	तद्भव	हु+ला	
१९२	ह्वैन	कियापद	तद्भव	हो +छैन	

४.३.१ पदवर्गका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क)नाम

अमित-कनिका, अमृत, अमृत-लहरी, आदेश, आनन्द-लुट, आशङ्का, आसमान, इच्छा ऋतु, कमिला, कारुण्य, कुशल, केली, खोला, गगन, गुँडै, घैँटा, चदर, चपलवयसी, चहाड, चित्त, चील, चूली, जरा, जलधी-दुहिता, झन्डा, झिल्का, झोली, तरुहरू, तृण, त्रास, दान, दृक्-बिजुली, दौरा, धरा, धान, धारा, धूली, नील, पङ्ख, पाङ्गा, पारावार, पिच्छ, पृथ्वी, पोल्टो, प्रकृति, प्राणी, फल, फूल, बच्चाहरू, बहाड, बाली, बिज्जु, बेला, भाइ, भारी, भाव, मुख, मुजुर-मन, मेघ, मोती-लुङ, वनै, वर्ष, वर्षा, विटप, विमान, वृक्ष, शरद, शाखा, शिखर, शैल, सङ्गीत, सलिल, सुखजलधि, स्नेह, स्वर्ग-छाना, स्वर्ग-पीयूष, हतार

ख)विशेषण

अचल, अछुट, अटुट, अति, अवनिको, असारे, कल्पनाको, गाढा, गानाको, चिर, जनको, झिल्के, नाना, पाउने, पौडीको, प्रभु-हृदयको, प्राप्तिको, फस्टिने, मीठा, मेरो, यति, यो, यौटा, रङ्गधारे, रतन-निधिका, रसका, रस-मिलनको, रातो, राम्रा, राम्रो, लच्किँदा, लत्रिँदो, लाख लाखा, लाखौँ, विशेषण, शानजस्तो, सलिल-कलिली, साम्य, सारा, हरा, हलुका

ग)क्रिया

आइन्, उठ, कलिलिन्, गरे, गाओ, चकरिँदो, चल, चाख, छ, छन्, छौ, जाओ, झर्झराइन्, थर्कियो, दर्के, देखिँदै, नतरसुन्, नाघिन्, पाउँछन्, पार्छिन्, फल्लिन्, फुट्छ, बर्से, भर्दै, भो, मुस्कुराइन्, रोप्लान्, लागिन्, हुँदैन, हुन्छ, हो, होला, ह्वैन

घ)क्रियाविशेषण

अबेर, उफ्री, ओर्ली, कबुली, गरजी, गरी, गजिँदा, गर्दा, गाई, गै, घट घट, घर्षी, चढी, चाँडो, चुँडिन, छापिएर,टाढा, तेसै, दर्दर, दल दल, दूर, नपहिरी, नाची, पाई, प्यून, फर्फर्, फैली, बुझ्ने, भन्न, भुरभुर, भै, लर्बर्, लिएर, वरषी, सम्झिँदा, सम्झी, हररर

ङ)निपात

लौ, लौ लौ, है

प्रस्तुत कवितामा ३२ पाउ ८ श्लोक रहेको छ । यसमा १९२ वटा शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । पदवर्गका आधारमा कवितामा नाम शब्द ७८, विशेषण शब्द ४१, क्रिया शब्द ३३, क्रियाविशेषण शब्द ३७ र निपात शब्द ३ रहेको पाइन्छ भने प्रस्तुत कवितामा सर्वनाम, नामयोगी, विस्मयादिबोधक र संयोजक शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन ।

तालिका नं. ५'बर्षा' कवितामा पदवर्गका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	**पदवर्ग**	**सङ्ख्या**	**प्रतिशत**
१	नाम	७८	४०.६३
२	विशेषण	४१	२१.३५
३	क्रियापद	३३	१७.१९
४	क्रियाविशेषण	३७	१९.२७
५	निपात	३	१.५६
	जम्मा	१९२	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा प्रयुक्त शब्दहरूमध्ये सबैभन्दा बढी नाम वर्गका शब्दहरू रहेका छन् । जम्मा १९२ वटा शब्दमध्ये शब्द ७८ ओटा, ४०.६३ प्रतिशत नाम वर्गका शब्दहरूप्रयोग भएको देखिन्छ । त्यसपछि क्रमशः विशेषण वर्गका शब्दहरू४१ ओटा, २१.३५ प्रतिशत, क्रिया वर्गका शब्दहरू३३ ओटा, १७.१९ प्रतिशत, क्रियाविशेषण वर्गका शब्दहरू३७ ओटा १९.२७ प्रतिशतर निपात वर्गका शब्दहरू ३ ओटा, १.५६ प्रतिशत प्रयोग भएको देखिन्छ । सबैभन्दा कम निपात वर्गका शब्द रहेका छन् भने सर्वनाम, नामयोगी र विस्मयादिबोधक वर्गका शब्दको प्रयोग भएको देखिँदैन ।

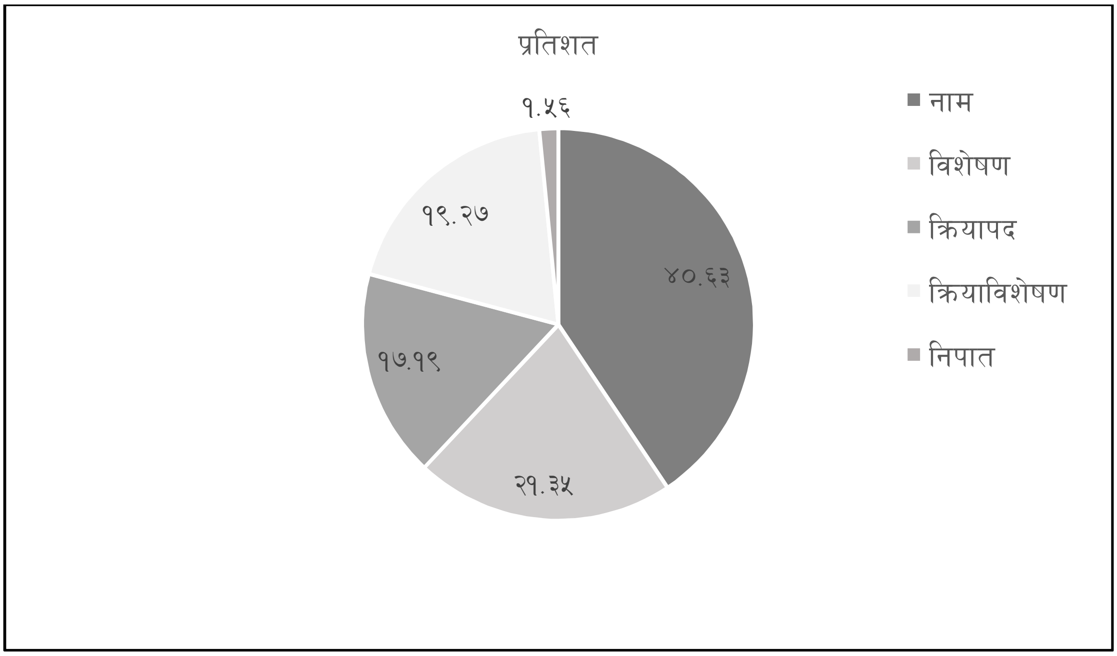

४.३.२ स्रोतका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क)तत्सम शब्दहरू

अचल, अति, अमृत, अमृत-लहरी, आदेश, आशङ्का, इच्छा, ऋतु, कारुण्य, कुशल, केली, गगन, चपलवयसी, चित्त, चिर, जलधि-दुहिता, तृण,त्रास, दान, दूर, धरा, धारा, नाना, नील, पारावार, पृथ्वी, प्रकृति, प्राणी, फल, भाव, मेघ, वर्ष, वर्षा, वायुपङ्खी, विटप, विमान, वृक्ष, शरद, शाखा, शिखर, शैल, सङ्गीत, सलिल, साम्य, स्नेह, स्वर्ग-पीयूष

ख)तद्भव शब्दहरू

अछुट, अटूट, अबेर, अमित-कनिका, अवनिको, असारे, आइन्, आनन्द-लुट, उठ, उफ्री, ओर्ली, कमिला, कलिलिन्, कल्पनाको, खोला, गरजी, गरी, गरे, गर्जिंदा, गर्दा, गाई, गाओ, गाढा, गानाको, गुँडै, गै, घर्षी, घैंटा, चकरिँदो, चढी, चल, चहाड, चाँडो, चाख, चील, चुँडिन, चुली, छ, छन्, छापिएर, छौ, जनको, जरा, जाओ, झन्डा, झर्झराइन्, झिल्का, झिल्के, झोली, टाढा, तरुहरू, तेसै, थर्कियो, दर्के, दृक-बिजुली, देखिँदै, दौरा, धान, धूली, नतरसुन्, नपहिरी, नाधिन्, नाची, पङ्ख, पाई, पाउँछन्, पाउने, पाङ्गा, पार्छिन्, पिच्छ, पोल्टो, पौडीको, प्यून, प्रभु-हृदयको, प्राप्तिको, फर्फर्, फल्लिन्, फस्टिने, फुट्छ, फूल, फैली, बर्से, बाली, बिज्जु, बुझ्ने, बेला, भन्न, भर्दे, भाइ, भारी, भै, भो, मीठा, मुख, मुजुर-मन, मुस्कुराइन्,मेरो, मोती-लुङ, यति, यो, यौटा, रङ्गधारे, रतन-निधिका, रसका, रस-मिलनको,

रातो, राम्रा, राम्रो, रोप्लान्, लच्किँदा, लत्रिँदो, लाख लाखा, लाखौँ, लागिन्, लिएर, लौ, लौ लौ, वनै, वरषी, वायुपङ्क्षी, शानजस्तो, सम्झिँदा, सम्झी, सलिल- कलिली, सारा, सुख-जलधि, स्वर्ग-छाना, हतार, हरा, हलुका, हुँदैन, हुन्छ, है, हो, होला, ह्वैन

ग)आगन्तुक

आसमान, कबुली, चदर, बहाड

घ)अनुकरण मूल/झर्रा

घट घट, दर्दर्, दल दल, भुरभुर, लर्बर्, हररर

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त शब्दरूलाई विश्लेषण गर्दा स्रोतका आधारमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र अनुकरण मूल चारै स्रोतका शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । जसअन्तर्गत तत्सम शब्द ४६ वटा, तद्भव शब्द १३६ वटा, आगन्तुक शब्द ४ वटा र अनुकरण मूल वा झर्रा शब्दहरू ६ वटा रहेका पाइन्छन् ।

तालिका नं. ६ 'बर्षा' कवितामास्रोतका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	**शब्द**	**सङ्ख्या**	**प्रतिशत**
१	तत्सम	४७	२४.४८
२	तद्भव	१३५	७०.३१
३	आगन्तुक	४	२.०८
४	अनुकरण मूल	६	३.१३
	जम्मा	१९२	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा जम्मा शब्दसङ्ख्या १९८ रहेको देखिन्छ । जसमध्ये सबैभन्दा बढी तद्भव शब्दहरू १३६ओटा,७०.८३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । त्यस्तै तत्सम शब्दहरू ४६ओटा, २३.९६ प्रतिशत, अनुकरण मुल शब्द ६ ओटा, .६८ प्रतिशत र आगन्तुक शब्दहरू ४ओटा, २.०८ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

४.३.३ बनोटका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क)मूल शब्दहरू

आसमान, कमिला, गगन, गाढा, चदर, चहाड, चाँडो, चील, चुली, छ, छन्, जरा, झन्डा, टाढा, दौरा, धान, पङ्ख, पिच्छ, पोल्टो, फल, फूल, बहाड, बाली, बेला, भाइ, मुख, यो, रातो, राम्रो, लौ,सारा, हरा, है, हो

ख)व्युत्पन्न शब्दहरू

अति, अचल, अछुट, अटूट, अति, अबेर, अमित-कनिका, अमृत, अमृत-लहरी, अवनिको, असारे, आइन्, आदेश, आनन्द-लुट, आशङ्का, इच्छा, उठ, उफ्री, ओर्ली, कबुली, कलिलिन्, कल्पनाको, कारुण्य, कुशल, केली, खोला, गरजी, गरी, गरे, गर्जिंदा, गर्दा, गाई, गाओ, गानाको, गुँडै, गै, घट घट, घर्षी, घैँटा, चकरिँदो, चढी, चपलवयसी, चल, चाख,चित्त, चिर, चुँडिन, छापिएर, छौ, जनको, जलधी-दुहिता, जाओ, झर्झराइन्, झिल्का, झिल्के, झोली, तरुहरू, तृण, तेसै,त्रास, थर्कियो, दर्के, दर्दर्, दल दल,दान, दूर, दृक्-बिजुली, देखिँदै,धरा, धारा, धुली, नतरसुन्, नपहिरी, नाघिन्, नाची,नाना, नील, पाई, पाउँछन्, पाउने, पाङ्गा, पारावार,पार्छिन्, पृथ्वी, पौडीको, प्यून, प्रकृति, प्रभु-हृदयको, प्राणी, प्राप्तिको, फर्फर्, फल्लिन्, फस्टिने, फुट्छ, फैली, बच्चाहरू, बर्से, बिज्जु, बुझ्ने, भन्न, भर्दै, भारी,भाव,भुरभुर, भै, भो, मीठा, मुजुर-मन, मुस्कुराइन्, मेघ, मेरो, मोती-लुङ, यति, यौटा, रङ्गधारे, रतन-निधिका, रसका, रस-मिलनको, राम्रा, रोप्लान्, लच्किँदा, लत्रिँदो, लर्बर्, लाख लाखा, लाखौं, लागिन्, लिएर, लौ लौ, वनै, वरषी,वर्ष, वर्षा, वायुपङ्खी, विमान,विटप, वृक्ष,शरद, शाखा, शानजस्तो, शिखर, शैल,सङ्गीत,सम्झिँदा,सम्झी,सलिल, सलिल-कलिली,साम्य, सुखजलधि, स्नेह,स्वर्ग-छाना, स्वर्ग-पीयूष, हतार, हररर, हलुका, हुँदैन, हुन्छ, होला, ह्वैन

तालिका नं. ७ 'बर्षा' कवितामा बनोटका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	**शब्द**	**सङ्ख्या**	**प्रतिशत**
१	मूल	३२	१६.६७
२	व्युत्पन्न	१६०	८३.३३
	जम्मा	१९२	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा जम्मा शब्दसङ्ख्या १९२ रहेको देखिन्छ । उक्त शब्दहरू मध्ये मूल शब्दहरू ३२ ओटा, १६.६७ प्रतिशत र व्युत्पन्न शब्दहरू १६० ओटा, ८३.३३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

४.३.४ आवृत्तिका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क)आवृत्त शब्दहरू

छन्, नील, मीठा, मुख, मोती-लुङ, यति, यो,राम्रो, हो

ख)अनावृत्त शब्दहरू

अचल, अछुट, अटूट, अति, अबेर, अमित-कनिका, अमृत, अमृत-लहरी, अवनिको, असारे, आइन्, आदेश, आनन्द-लुट, आशङ्का, आसमान, इच्छा, उठ, उफ्री, ऋतु, ओर्ली, कबुली, कमिला, कलिलिन्, कल्पनाको, कारुण्य, कुशल, केली, खोला, गगन, गरजी, गरी, गरे, गर्जिंदा, गर्दा, गाई, गाओ, गाढा, गानाको, गुँडै, गै, घटघट, घर्षी, घैँटा, चकरिँदो, चढी, चदर, चपलवयसी, चल, चहाड, चाँडो, चाख, चित्त, चिर, चील, चुँडिन, चूली, छ, छापिएर, छौ, जनको, जरा, जलधी-दुहिता, जाओ, झन्डा, झर्झराइन्, झिल्का, झिल्के, झोली, टाढा, तरुहरू, तृण, तेसै, त्रास, थर्कियो, दर्के, दर्दर्, दल दल, दान, दूर, दृक्-बिजुली, देखिँदै, दौरा, धरा, धान, धारा, धूली, नतरसून्, नपहिरी, नाघिन्, नाची, नाना, पङ्ख, पाई, पाउँछन्, पाउने, पाङ्ग्रा, पारावार, पार्छिन्, पिच्छ, पृथ्वी, पोल्टो, पौडीको, प्यून, प्रकृति, प्रभु-हृदयको, प्राणी, प्राप्तिको, फर्फर्, फल्लिन्, फस्टिने, फुट्छ, फूल, फैली, बच्चाहरू, बर्से, बहाड, बाली, बिज्जु, बुझ्ने, बेला, भन्न, भर्दै, भाइ, भारी, भुरभुर, भै, भो, मुजुर-मन, मुस्कुराइन्, मेघ, मेरो, यौटा, रङ्गधारे, रतन-निधिका, रसका, रस-मिलनको, रातो, राम्रा, रोप्लान्, लच्किँदा, लत्रिँदो, लर्बर्, लाख लाखा, लाखौँ, लागिन्, लिएर, लौ, लौ लौ, वनै, वरषी, वर्ष, वर्षा, वायुपङ्खी, विटप, विमान, वृक्ष, शरद, शाखा, शानजस्तो, शिखर, शैल, सङ्गीत, सम्झिँदा, सम्झी, सलिल, सलिल-कलिली, साम्य, सारा, सुखजलधि, स्नेह, स्वर्ग-छाना, स्वर्ग-पीयूष, हतार, हररर, हरा, हलुका, हुँदैन, हुन्छ, है, होला, ह्वैन

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई आवृत्ति र अनावृत्तिका आधारमा विश्लेषण गर्दा आवृत्त शब्दहरू ९ वटा र अनावृत्त शब्दहरू १८३ वटा रहेका पाइन्छन् ।

तालिका नं. ८ 'बर्षा' कवितामा आवृत्तिका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क्र.सं.	**शब्द**	**सङ्ख्या**	**प्रतिशत**
१	आवृत्त	९	४.६९
२	अनावृत्त	१८३	९५.३१
	जम्मा	१९२	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा जम्मा शब्दसङ्ख्या १९२ रहेको देखिन्छ जसमध्ये कवितामा प्रयुक्त आवृत्त शब्दहरू ९ वटा,४.६९ प्रतिशत र अनावृत्त शब्दहरू १८३, ९५.३१ प्रतिशत रहेको पाइन्छन् ।

४.४ 'म सडक बोल्दै छु' कवितामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको विश्लेषण

'म सडक बोल्दै छु' कविता साहित्यकार पारिजातद्वारा सभ्य बनिएर अरुलाई घृणा, तिरस्कार गर्ने मानिसहरूलाई सम्बोधन गरेर रचिएको एक सचेतनामूलक गद्य कविता हो । सडकलाई आफैं बिगारेर गाली गर्नु बुद्धिमानी होइन भन्ने सन्देश यस कविताले दिएको पाइन्छ । 'म सडक बोल्दै छु' कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वर्णानुक्रममा राखी तिनको पदवर्ग, स्रोत, बनोट र आवृत्तिलाई तालिकाद्वारा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

क्र.सं.	शब्द	पदवर्ग	स्रोत	वनोट	आवृत्ति
१	अथवा	संयोजक	तत्सम		
२	अपेक्षा	नाम	तत्सम	अप+ईक्षा	
३	आफूलाई	सर्वनाम	तद्भव		
४	उहीसँग	सर्वनाम	तद्भव	ऊ+ही	
५	ओडारे	विशेषण	तद्भव	ओडार+ए	
६	कम्मरमा	नाम	तद्भव		
७	कवाज	नाम	आगन्तुक		
८	कसैको	विशेषण	तद्भव	कस+ऐ+को	
९	कसैलाई	सर्वनाम	तद्भव	कस+ऐ+लाई	
१०	कहिल्यै	क्रियाविशेषण	तद्भव	कहिले+पनि	
११	किन	क्रियाविशेषण	तद्भव		
१२	किनकि	संयोजक	तद्भव	किन+कि	
१३	कुखुराको	विशेषण	तद्भव	कुखुरो+आ+को	
१४	कुद	क्रियापद	तद्भव	कुद्+अ	
१५	कुर्लिनघाट	नाम	तद्भव	कुर्लिन+घाट	
१६	खत्तम	नाम	आगन्तुक		
१७	खसाल्ने	क्रियाविशेषण	तद्भव	खसाल्+ने	
१८	खेल	क्रियापद	तद्भव	खेल्+अ	३
१९	गरिएको	क्रियापद	तद्भव	गर्+इ+एको	
२०	गरी	क्रियाविशेषण	तद्भव	गर्+ई	

२१	गर्ने	क्रियाविशेषण	तद्भव	गर्+ने	
२२	गर्नेहरू	विशेषण	तद्भव	गर्+ने+हरू	
२३	गाली	नाम	तद्भव		
२४	गिर	नाम	अनुकरण मूल	गिर्+अ	
२५	गुड	क्रियापद	तद्भव	गुड+अ	२
२६	गुलाफी	विशेषण	आगन्तुक	गुलाफ+ई	
२७	घाँटी	नाम	तद्भव		
२८	घुमफिर	नाम	तद्भव	घुम+फिर	
२९	चट्टानहरू	नाम	तद्भव	चट्+आन+हरू	
३०	चालु	विशेषण	तद्भव	चाल्+उ	
३१	चिप्लेटी	नाम	तद्भव	चिप्लो+एटी	
३२	छु	क्रियापद	तद्भव		२
३३	छेकथुन	नाम	तद्भव	छेक+थुन	
३४	छैन	क्रियापद	तद्भव	छ+होइन	
३५	जसलाई	सर्वनाम	तद्भव	जो+लाई	
३६	जस्तै	क्रियाविशेषण	तद्भव	जस्तो+ऐ	
३७	जाने	विशेषण	तद्भव	जा+ने	
३८	जिम्मेवार	विशेषण	आगन्तुक	जिम्मा+वार	
३९	जुधाउने	विशेषण	तद्भव	जुध्+आउ+ने	
४०	जोगीमारा	नाम	तद्भव	जोगी+मारा	
४१	जोडिएर	क्रियाविशेषण	तद्भव	जोड्+इ+एर	
४२	झुर	विशेषण	आगन्तुक		
४३	ट्याङ्करले	नाम	आगन्तुक		
४४	ट्रक	नाम	आगन्तुक		
४५	डुब्न	क्रियाविशेषण	तद्भव	डुब्+न	
४६	ढुङ्गा	नाम	तद्भव	ढुङ्गो+आ	
४७	तर्साउन	क्रियाविशेषण	तद्भव	तर्साउ+न	

४८	तह	नाम	आगन्तुक		
४९	ताँती	नाम	तद्भव	ताँत+ई	
५०	तिमीहरू	सर्वनाम	तद्भव	तिमी+हरू	
५१	त्रासद	नाम	तत्सम	त्रास+दा+अ	
५२	थकित	विशेषण	तद्भव	थक्+इत	
५३	देखिन	कियाविशेषण	तद्भव	देख्+इ+न	
५४	नगर	कियापद	तद्भव	न+गर	
५५	नगरिएको	कियापद	तद्भव	न+गर्+इ+एको	
५६	नदिएको	कियापद	तद्भव	न+दिइ+एको	
५७	नागढुङ्गा	नाम	तद्भव	नाग+ढुङ्गा	
५८	निर्माण	नाम	तत्सम	निर्+माण	
५९	निश्चल	विशेषण	तत्सम	निस्+चल	२
६०	नै	निपात	तद्भव		
६१	पछ्याएर	कियाविशेषण	तद्भव	पन्छाउ+एर	
६२	पनि	कियाविशेषण	तद्भव		
६३	पन्छाए	कियापद	तद्भव	पन्छाउ+ए	
६४	पर्ने	विशेषण	तद्भव	पर्+ने	
६५	पहाड	नाम	तद्भव		
६६	पहिरोले	नाम	तद्भव	पहिरो+ले	
६७	पानीको	विशेषण	तद्भव	पानी+को	
६८	पास	नामयोगी	तद्भव		
६९	पुरिइन	कियाविशेषण	तद्भव	पुर्+इ+इन	
७०	फन्को	नाम	अनुकरण मूल	फन्+को	
७१	फुल	नाम	तद्भव		
७२	फेरि	कियाविशेषण	तद्भव		२
७३	बगेर	कियाविशेषण	तद्भव	बग्+एर	
७४	बम	नाम	आगन्तुक		

७५	बस	नाम	आगन्तुक		
७६	बसलाई	नाम	आगन्तुक	बस+लाई	
७७	बाँदरे	क्रियाविशेषण	तद्भव	बाँदर+ए	
७८	बाँधेर	क्रियाविशेषण	तद्भव	बाँध+एर	
७९	बाढीमा	नाम	तद्भव		
८०	बेकाल	नाम	आगन्तुक	बे+काल	
८१	बोल्दै	क्रियापद	तद्भव	बोल्+दै	२
८२	ब्लास्टिङ	नाम	आगन्तुक	ब्लास्ट्+इङ	
८३	भएन	क्रियापद	तद्भव	हु+एन	
८४	भनेर	क्रियाविशेषण	तद्भव	भन्+एर	
८५	भन्नेहरू	विशेषण	तद्भव	भन्ने+हरू	
८६	भयो	क्रियापद	तद्भव	हु+यो	
८७	भाँचिन्नँ	क्रियापद	तद्भव	भाँच्+इ+न	
८८	भिर	नाम	तद्भव		२
८९	भिरबाट	नाम	तद्भव	भिर+बाट	
९०	भेल	नाम	तद्भव		
९१	म	सर्वनाम	तद्भव		९
९२	मर्ने	विशेषण	तद्भव	मर्+ने	
९३	मलाई	सर्वनाम	तद्भव	म+लाई	३
९४	मसँग	सर्वनाम	तद्भव	म+सँग	
९५	माटो	नाम	तद्भव		
९६	मात्र	क्रियाविशेषण	तत्सम		
९७	माथि	क्रियाविशेषण	तद्भव		
९८	मान्छेहरू	नाम	तद्भव	मान्छे+हरू	
९९	मारेर	क्रियाविशेषण	तद्भव	मार+एर	
१००	माल	नाम	तद्भव		
१०१	मृत्युहरूको	विशेषण	तद्भव	मृत्यु+हरू+को	

१०२	मैले	सर्वनाम	तद्भव	म+ले	
१०३	यति	विशेषण	तद्भव	यो+ति	
१०४	यतिका	विशेषण	तद्भव	यो+ति+का	
१०५	यस्तो	विशेषण	तद्भव	यो+जस्तो	
१०६	यात्रु	नाम	तद्भव	यात्रा+उ	
१०७	र	संयोजक	तद्भव		८
१०८	रद्दी	विशेषण	आगन्तुक	रद्द+ई	
१०९	राख	क्रियापद	तद्भव	राख्+अ	
११०	रातोदिन	नाम	तद्भव	रात+दिन	
१११	लगाए	क्रियापद	तद्भव	लगाउ+ए	
११२	लाङ्के	नाम	तद्भव	लाङ्रो+ए	
११३	लाञ्छित	विशेषण	तत्सम	लाञ्छन्+इत	
११४	वाहक	विशेषण	तत्सम	वह्+अक	२
११५	शब्दहीन	विशेषण	तत्सम	शब्द+हीन	
११६	सक्छु	क्रियापद	तद्भव	सक्+छु	४
११७	सक्ने	विशेषण	तद्भव	सक्+ने	
११८	सडक	नाम	तद्भव		९
११९	सम्भेर	क्रियाविशेषण	तद्भव	सम्भी+एर	
१२०	सम्भार	नाम	तत्सम	सम्+भृ+अ	
१२१	सरापेर	क्रियाविशेषण	तद्भव	सराप+एर	
१२२	सर्प	नाम	तत्सम	सृप्+अ	
१२३	सलल	क्रियाविशेषण	अनुकरण मूल	सल+सल	
१२४	सवारीका	विशेषण	तद्भव	सवार+ई+का	
१२५	साधनहरू	नाम	तद्भव	साधन+हरू	
१२६	सुरक्षित	विशेषण	तत्सम	सुरक्षा+इत	
१२७	सोध	क्रियापद	तद्भव	सोध्+अ	
१२८	सोध्नु	क्रियापद	तद्भव	सोध्+नु	

१२९	हराउँदिनँ	कियापद	तद्भव	हराउ+दि+न	
१३०	हिँड	कियापद	तद्भव	हिँड्+अ	
१३१	हुँ	कियापद	तद्भव		४
१३२	हुन	कियाविशेषण	तद्भव	हु+न	
१३३	हो	कियापद	तद्भव		
१३४	होइन	कियापद	तद्भव	हो+इन	६

४.४.१ पदवर्गका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क)नाम

अपेक्षा, कम्मर, कवाज, कुर्लिनघाट, खत्तम, गाली, गिर, घाँटी, घुमफिर, चट्टानहरू, चिप्लेटी, छेकथुन, जोगीमारा, ट्याङ्कर, ट्रक, ढुङ्गा, तह, ताँती, त्रासद, नागढुङ्गा, निर्माण, पहाड, पहिरो, फन्को, फुल, बम, बस, बसलाई, बाँदरे, बाढी, बेकाल, ब्लास्टिङ, भिर, भिरबाट, भेल, माटो, नाम, मान्छेहरू, माल, यात्रु, रातोदिन, लाङ्के, सडक, सम्भार, सर्प, साधनहरू

ख)सर्वनाम

आफूलाई, उहीसँग, कसैलाई, जसलाई, तिमीहरू, म, मलाई, मसँग, मैले

ग)विशेषण

ओडारे, कसैको, कुखुराको, गर्ने, गर्नेहरू, गुलाफी, चालु, जाने, जिम्मेवार, जुधाउने, भ्रुर, थकित, निश्चल, पर्ने, पानीको, वाहक, भन्नेहरू, मर्ने, मृत्युहरूको, यति, यतिका, यस्तो, रद्दी, लाञ्छित, शब्दहीन, सक्ने, सवारीका, सुरक्षित

घ)क्रियापद

कुद, खेल, गरिएको, गुड, छु, छैन, नगर, नगरिएको, नदिएको, पन्छाए, बोल्दै, भयो, भएन, भाँचिन्न,राख, लगाए, सक्छु, सोध, सोध्नु, हराउँदिनँ, हिँड, हुँ, हो, होइन

ङ)क्रियाविशेषण

कहिल्यै, किन, खसाल्ने, गरी, जस्तै, जोडिएर, डुब्न, तर्साउन, देखिन, पछ्याएर, पनि, पुरिइन, फेरि, बगेर, बाँधेर, भनेर, मात्र, माथि, मारेर, सम्झेर, सरापेर, सलल, हुन

च) नामयोगी

पास

छ) संयोजक

अथवा, किनकि, र

प्रस्तुत कवितामा १३४ वटा शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । कवितामा पदवर्गका आधारमा नाम शब्द ४५, सर्वनाम शब्द ९, विशेषण शब्द २८, क्रियापद शब्द २४, क्रियाविशेषण शब्द २४, नामयोगी शब्द १ र संयोजक शब्द ३ रहेका पाइन्छन् भने विस्मयादिबोधक र निपात शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन ।

तालिका नं. ९'म सडक बोल्दै छु'कवितामा पदवर्गका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	**पदवर्ग**	**सङ्ख्या**	**प्रतिशत**
१	नाम	४६	३४.३३
२	सर्वनाम	९	६.७२
३	विशेषण	२८	२०.९०
४	क्रियापद	२४	१७.९१
५	क्रियाविशेषण	२३	१७.१६
६	नामयोगी	१	०.७५
७	संयोजक	३	२.२४
	जम्मा	१३४	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा प्रयुक्त शब्दहरूमध्ये सबैभन्दा बढी नाम वर्गका शब्दहरू रहेका छन् । जम्मा १३४ वटा शब्दमध्ये शब्द ४६ ओटा,३४.३३ प्रतिशत नाम वर्गका शब्दहरूप्रयोग भएको देखिन्छ । त्यसपछि क्रमशः विशेषण वर्गका शब्दहरू२८ ओटा, २०.९० प्रतिशत, क्रिया वर्गका शब्दहरू२४ ओटा, १७.९१ प्रतिशत, क्रियाविशेषण वर्गका शब्दहरू२३ ओटा १७.१६ प्रतिशत, सर्वनाम वर्गका शब्दहरू९ ओटा, ६.७२ प्रतिशत,संयोजक वर्गका शब्दहरू३ ओटा, २.२४ प्रतिशत र एक शब्द नामयोगी, ०.७५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । सबैभन्दा कम निपात वर्गका शब्द रहेका छन् भने विस्मयादिबोधक वर्गका शब्दको प्रयोग भएको देखिँदैन ।

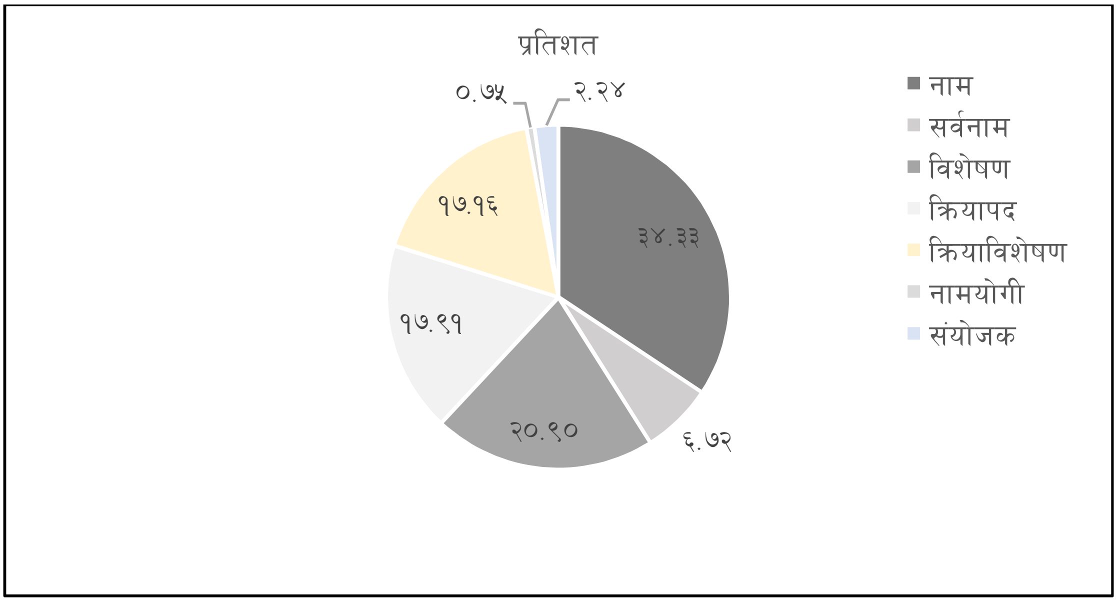

४.४.२ स्रोतका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क) तत्सम शब्दहरू

अथवा, अपेक्षा, त्रासद, निर्माण, निश्चल, वाहक, मात्र, लाञ्छित, शब्दहीन, सम्भार, सर्प, सुरक्षित

ख) तद्भव शब्दहरू

आफूलाई, उहीसँग, ओडारे, कम्मर, कसैको, कसैलाई, कहिल्यै, किन, किनकि, कुखुराको, कुद, कुर्लिनघाट, खसाल्ने, खेल, गरिएको, गरी, गर्ने, गर्नेहरू, गाली, गुड, घाँटी, घुमफिर, चट्टानहरू, चालु, चिप्लेटी, छु, छेकथुन, छैन, जसलाई, जस्तै, जाने, जुधाउने, जोगीमारा, जोडिएर, डुब्न, ढुङ्गा, तर्साउन, ताँती, तिमीहरू, थकित, देखिन, नगर, नगरिएको, नदिएको, नागढुङ्गा, नै, पछ्याएर, पनि, पन्छाए, पर्ने, पहाड, पहिरो, पानी, पास, पुरिइन, फुल, फेरि, बगेर, बाँदरे, बाँधेर, बाढी, बोल्दै, भएन, भनेर, भन्नेहरू, भयो, भाँचिन्न, भिर, भिरबाट, भेल, म, मर्ने, मलाई, मसँग, माटो, माथि, मान्छेहरू, मारेर, माल, मृत्युहरूको, मैले, यति, यतिका, यस्तो, यात्रु, र, राख, रातोदिन, लगाए, लाङ्के, सक्छु, सक्ने, सडक, सम्झेर, सरापेर, सवारीका, साधनहरू, सोध, सोध्नु, हराउँदिन, हिँड, हुँ, हुन, हो, होइन

ग) आगन्तुक

कवाज, खत्तम, गुलाफी, जिम्मेवार, झुर, ट्याङ्कर, ट्रक, तह, बम, बस, बसलाई, बेकाल, ब्लास्टिङ, रद्दी

घ) अनुकरण मूल

गिर, फन्को,सलल

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई स्रोतका आधारमा विश्लेषण गर्दा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र अनुकरण मूल चारै स्रोतका शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । जसअन्तर्गत तत्सम शब्दहरू १२ ओटा, तद्भव शब्दहरू १०५ ओटा, आगन्तुक शब्दहरू १४ ओटा र अनुकरण मूल शब्द ३ ओटा रहेको पाइन्छ ।

तालिका नं. १०'म सडक बोल्दै छु' कवितामा स्रोतका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	**शब्द**	**सङ्ख्या**	**प्रतिशत**
१	तत्सम	१२	८.९६
२	तद्भव	१०५	७८.३६
३	आगन्तुक	१४	१०.४५
४	अनुकरण मूल	३	२.२४
	जम्मा	१३४	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा जम्मा शब्दसङ्ख्या १३४ रहेको देखिन्छ । जसमध्ये सबैभन्दा बढी तद्भव शब्दहरू १०५ओटा,७८.३६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । त्यस्तै आगन्तुक शब्दहरू १४ओटा, १०.४५ प्रतिशत, तत्सम शब्दहरू १२ओटा, ८.९६ प्रतिशत र अनुकरण मुल शब्द ३ ओटा, २.२४ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

४.४.३ बनोटका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क)मूल शब्दहरू

अथवा, आफू, कम्मर, कवाज, किन, खत्तम, गाली, घाँटी, छु, झुर, ट्याङ्कर, ट्रक, तह, नै, पनि, पहाड, पास, फुल, फेरि, बम, बस, बाढी, भिर, भेल, म, माटो, मात्र, माथि, माल, र,सडक,हुँ, हो

ख)व्युत्पन्न शब्द

अपेक्षा, उहीसँग, ओडारे, कसैको, कसैलाई, कहिल्यै, किनकि, कुखुराको, कुद, कुर्लिनघाट, खसाल्ने, खेल , गरिएको, गरी, गर्ने, गर्नेहरू, गिर, गुड, गुलाफी, घुमफिर, चट्टानहरू, चालु, चिप्लेटी, छेकथुन, छैन, जसलाई, जस्तै, जाने, जिम्मेवार, जुधाउने, जोगीमारा, जोडिएर, डुब्न, ढुङ्गा, तर्साउन, ताँती, तिमीहरू,त्रासद, थकित, देखिन, नगर, नगरिएको, नदिएको, नागढुङ्गा, निर्माण, निश्चल, पछ्याएर, पन्छाए, पर्ने, पहिरोले, पानीको, पुरिइन, फन्को, बगेर, बसलाई, बाँदरे, बाँधेर, बेकाल, बोल्दै, ब्लास्टिङ, भएन, भनेर,

भन्नेहरू, भयो, भाँचिन्न, भिरबाट, मर्ने, मलाई, मसँग, मान्छेहरू, मारेर, मृत्युहरूको, मैले, यति, यतिका, यस्तो, यात्रु, रद्दी, राख, रातोदिन, लगाए, लाङ्के, लाञ्छित, वाहक, शब्दहीन, सक्छु, सक्ने, सम्झेर,सम्भार, सरापेर, सर्प,सलल, सवारीका, साधनहरू, सुरक्षित, सोध, सोध्नु, हराउँदिन, हिँड, हुन, होइन

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त शब्दलाई बनोटका आधारमा विश्लेषण गर्दा मूल शब्दहरू ३३ ओटा र व्युत्पन्न शब्दहरू १०१ ओटा रहेको पाइन्छ ।

तालिका नं. ११'म सडक बोल्दै छु' कवितामाबनोटका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	**शब्द**	**सङ्ख्या**	**प्रतिशत**
१	मूल	३३	२४.६३
२	व्युत्पन्न	१०१	७५.३७
	जम्मा	१३४	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिका्लाई विश्लेषण गर्दा जम्मा शब्दसङ्ख्या १३४ रहेको देखिन्छ । उक्त शब्दहरू मध्ये मूल शब्दहरू ३३ ओटा, २४.६१ प्रतिशत र व्युत्पन्न शब्दहरू १०१ ओटा, ७५.३७ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

४.४.४ आवृत्तिका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क)आवृत्त शब्दहरू

खेल, गुड, छु, निश्चल, फेरि, बोल्दै, भिर, म, मलाई, र, वाहक, सक्छु, सडक, हुँ, होइन

ख)अनावृत्त शब्दहरू

अथवा, अपेक्षा, आफू, उहीसँग, ओडारे, कम्मर, कवाज, कसैको, कसैलाई, कहिल्यै, किन, किनकि,कुखुराको, कुद, कुर्लिनघाट, खत्तम, खसाल्ने, गरिएको, गरी, गर्ने, गर्नेहरू, गाली, गिर, गुलाफी, घाँटी, घुमफिर, चट्टानहरू, चालु, चिप्लेटी, छेकथुन, छैन, जसलाई, जस्तै, जाने, जिम्मेवार, जुधाउने, जोगीमारा, जोडिएर, झुर, ट्याङ्कर, ट्रक, डुब्न, ढुङ्गा, तर्साउन, तह, ताँती, तिमीहरू, त्रासद, थकित, देखिन, नगर, नगरिएको, नदिएको, नागढुङ्गा, निर्माण, नै, पछ्याएर, पनि, पन्छाए, पर्ने, पहाड, पहिरो, पानीको, पास, पुरिइन, फन्को, फुल, बगेर, बम, बस, बसलाई, बाँदरे, बाँधेर, बाढी, बेकाल, ब्लास्टिङ, भएन, भनेर, भन्नेहरू, भयो, भाँचिन्नँ, भिरबाट, भेल, मर्ने, मसँग, माटो, मात्र, माथि, मान्छेहरू, मारेर, माल,

मृत्युहरूको, मैले, यति, यतिका, यस्तो, यात्रु, रद्दी, राख, रातोदिन, लगाए, लाङ्के, लाञ्छित, शब्दहीन, सक्ने, सम्झेर, सम्भार, सरापेर, सर्प, सलल, सवारीका, साधनहरू, सुरक्षित, सोध, सोध्नु, हराउँदिन, हिँड, हुन, हो, ।

प्रस्तुत कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई आवृत्ति र अनावृत्तिका आधारमा विश्लेषण गर्दा आवृत्त शब्दहरू १५ ओटा र अनावृत्त शब्दहरू ११९ ओटा रहेका पाइन्छन् ।

तालिका नं. १२'म सडक बोल्दै छु' कवितामाआवृत्तिका आधारमा शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	शब्द	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	आवृत्त	१५	११.१९
२	अनावृत्त	११९	८८.८१
	जम्मा	१३४	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा जम्मा शब्दसङ्ख्या १३४ रहेको देखिन्छ जसमध्ये कवितामा प्रयुक्त आवृत्त शब्दहरू १५ वटा,११.१९ प्रतिशत र अनावृत्त शब्दहरू ११९, ८८.८१ प्रतिशत रहेको पाइन्छन् ।

४.५ कविताको संयुक्त अध्ययन

यस खण्डमा कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कवितामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको पदवर्गका आधारमा, स्रोतका आधारमा, वनोटका आधारमा र आवृत्तिका आधारमा संयुक्त अध्ययन गरिएको छ।

४.५.१ पदवर्गका आधारमा कविताको संयुक्त अध्ययन

तालिका नं. १३ पदवर्गका आधारमा कवितामा प्रयुक्तशब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	पदवर्ग	सन्तुष्टि	बर्षा	म सडक बोल्दै छु	जम्मा	प्रतिशत
१	नाम	५९	७८	४६	१८३	३८.६१
२	सर्वनाम	४	०	९	१३	२.७४
३	विशेषण	३८	४१	२८	१०७	२२.५७
४	क्रियापद	२४	३३	२४	८१	१७.०९
५	क्रियाविशेषण	२०	३७	२३	८०	१६.८८
६	नामयोगी	३	३	०	६	१.२७
७	निपात	०	०	१	१	०.२१
८	संयोजक	०	०	३	३	०.६३
	जम्मा	१४८	१९२	१३४	४७४	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा पदवर्गका आधारमा कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविताहरूमा प्रयुक्त नाम वर्गका शब्दहरू १८३, सर्वनाम वर्गका शब्दहरू १३, विशेषण वर्गका शब्दहरू १०७, क्रियापद वर्गका शब्दहरू ८१, क्रियाविशेषण बर्वाका शब्दहरू ८०, नामयोगी १, संयोजक ३ र निपात शब्दहरू ६ ओटाको गरी कुल ४७४ ओटा शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ ।अनुपातका हिसाबले नाम वर्गका शब्दहरू ३८.३९ प्रतिशत, सर्वनाम वर्गका शब्दहरू २.७४ प्रतिशत, विशेषण वर्गका शब्दहरू २२.५८ प्रतिशत, क्रियापद वर्गका शब्दहरू १७.०९ प्रतिशत, क्रियाविशेषण वर्गका शब्दहरू १७.०९ प्रतिशत, निपात शब्दहरू १.२६ प्रतिशत तथा संयोजक र नामयोगी शब्दहरू एकदमै नगन्य अनुपातमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.५.२ स्रोतका आधारमा कविताको संयुक्त अध्ययन

तालिका नं. १४स्रोतका आधारमाकवितामा प्रयुक्तशब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	**शब्द**	**सन्तुष्टि**	**बर्षा**	**म सडक बोल्दै छु**	**जम्मा**	**प्रतिशत**
१	तत्सम	४०	४७	१२	९९	२०.८९
२	तद्भव	९८	१३५	१०५	३३८	७१.३१
३	आगन्तुक	९	४	१४	२७	५.७०
४	अनुकरण मूल	१	६	३	१०	२.११
	जम्मा	१४८	१९२	१३४	४७४	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविताहरूमा स्रोतका आधारमासङ्ख्याको हिसाबले तत्सम शब्द ९९, तद्भव शब्द ३३८, आगन्तुक शब्द २७ र अनुकरण मूल १० गरी जम्मा ४७४ शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ भने अनुपातका हिसाबले तत्सम शब्द २०.८९ प्रतिशत, तद्भव शब्द ७१.३१ प्रतिशत, आगन्तुक शब्द ५.७० प्रतिशत र अनुकरण मूल २.११ प्रतिशत प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.५.३ बनोटका आधारमा कविताको संयुक्त अध्ययन

तालिका नं. १५बनोटका आधारमा कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको विश्लेषण

क.सं.	**शब्द**	**सन्तुष्टि**	**बर्षा**	**म सडक बोल्दै छु**	**जम्मा**	**प्रतिशत**
१	मूल	४०	३२	३३	१०५	२२.१५
२	व्युत्पन्न	१०८	१६०	१०१	३६९	७७.८५
	जम्मा	१४८	१९२	१३४	४७४	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा पदवर्गका आधारमा कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविताहरूमा बनोटका आधारमा मूल शब्दहरू १०५ र व्युत्पन्न शब्दहरू ३६९ ओटा रहेको पाइन्छ। अनुपातका हिसाबले मूल शब्द २२.१५ प्रतिशत र व्युत्पन्न शब्द ७७.८५ प्रतिशत प्रयोग भएको पाइन्छ।

४.५.४ आवृत्तिका आधारमा कविताको संयुक्त अध्ययन

तालिका नं. १६आवृत्तिका आधारमा कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको विश्लेषण

क्र.सं.	शब्द	सन्तुष्टि	बर्षा	म सडक बोल्दै छु	जम्मा	प्रतिशत
१	आवृत्त	२४	९	१५	४८	१०.१३
२	अनावृत्त	१२४	१८३	११९	४२६	८९.८७
	जम्मा	१४८	१९२	१३४	४७४	१००.००

स्रोत : कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तक

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा पदवर्गका आधारमा कक्षा दसको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविताहरूमा आवृत्तिगत आधारमा आवृत्त शब्दहरूको सङ्ख्या ४८ ओटा र अनावृत्त शब्दहरूको सङ्ख्या ४२६ ओटा रहेको पाइन्छ। अनुपातका हिसाबले आवृत्त शब्द प्रतिशत १०.१२ र अनावृत्त शब्द ८९.८८ प्रतिशत प्रयोग भएको पाइन्छ।

अध्याय - पाँच

निष्कर्ष र सुझाव

५.१ निष्कर्ष

अध्ययन अनुसन्धान कार्य आफैमा जटिल भएको हुनाले यसको खास महत्व रहेको हुन्छ। साथै अध्ययनको आफ्नै उद्देश्य र औचित्य पनि हुन्छ।

कुनै पनि विषयवस्तुलाई स्पष्ट पार्न निष्कर्षकोआवश्यकता पर्दछ। विस्तृत रूपमा लेखिएको ग्रन्थ बारेमा छोटो समयमा जानकारी लिन समेत निष्कर्षको आवश्यकता पर्दछ।कक्षा दसको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकलाई आधार बनाई गरिएको यस अध्ययनमा उक्त पाठ्यपुस्तकमा रहेका कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन शीर्षकको शोध पत्रको निष्कर्ष यस खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्द भाषाको आधारभूत एकाइ हो। शब्दविना भाषाको परिकल्पना पनि गर्न सकिँदैन। भाषा पाठ्यपुस्तकको निर्माण गर्दा शब्द प्रयोगमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ। पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा शब्दको छनोट र स्तरणमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ। भाषा पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका उद्देश्य तथा भाषिक दक्षता हासिल गराउनकानिम्ति सहयोग गर्ने शिक्षण सिकाइको एउटा महत्त्वपूर्ण सामग्री हो।

नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा परिमार्जित पाठ्यक्रम (२०७१) मा आधारित कक्षा-१० को नेपाली पाठ्यपुस्तक देशभरका सरकारी तथा निजी विद्यालयहरूमा पठनपाठन हुँदै आएको पाइन्छ। सो पाठ्यपुस्तक कक्षा-१० का विद्यार्थीहरूका लागि अत्यन्तै उपयोगी पाठ्यसामाग्री रहेको पाइन्छ। यस शोधपत्रमा सोही पाठ्यपुस्तकमा रहेका तीनवटा कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययनलाई मुख्य आधार बनाएर शब्दहरूको सङ्कलन गरी तिनलाई बर्णानुक्रममा राख्नुका साथै ती शब्दहरूको स्रोत, पदवर्ग, बनोट र आवृत्ति देखाई तुलना गरिएको छ।

यस शोधकार्यबाट कविता विधा अध्यापन गर्ने शिक्षक र पढ्ने विद्यार्थीलाई शब्दको स्रोत,बनोट प्रकिया एवम् अनुपात पहिल्याउन मद्दत मिल्ने छ। साथै भावी शोधार्थीलाई आंशिक रूपमा भएपनि यो अध्ययन उपयोगी सिद्ध हुनेछ। प्रस्तुत अध्ययनका मुख्य निष्कर्षहरू निम्नानुसार रहेका छन्।

- कक्षा-१० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा गद्य र पद्य दुवै शैलीका कविता समावेश गरी तह अनुरुपकै तीनवटा कविता विधा समावेश गरिएको पाइन्छ ।
- आयामका दृष्टिले बर्षा कविता लामो तथा सन्तुष्टि र म सडक बोल्दै छु कविता मध्यम रहेको पाइन्छ ।'सन्तुष्टि' र 'म सडक बोल्दै छु' कविताका तुलनामा 'वर्षा' कवितामा प्रयुक्त शव्दहरूको संयोजन जटिल भएकाले स्तर उपयुक्त नरहेको पाइन्छ ।
- पदवर्गका आधारमा नाम वर्गका शब्दहरू १८३, सर्वनाम वर्गका शब्दहरू १३, विशेषण वर्गका शब्दहरू १०७, क्रियापद वर्गका शब्दहरू ८१, क्रियाविशेषण बर्वाका शब्दहरू ८०, नामयोगी १, संयोजक ३ र निपात शब्दहरू ६ ओटाको गरी कुल ४७४ ओटा शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- अनुपातका हिसाबले नाम वर्गका शब्दहरू ३८.६१ प्रतिशत, सर्वनाम वर्गका शब्दहरू २.७४ प्रतिशत, विशेषण वर्गका शब्दहरू २२.५८ प्रतिशत, क्रियापद वर्गका शब्दहरू १७.०९ प्रतिशत, क्रियाविशेषण वर्गका शब्दहरू १६.८८ प्रतिशत, निपात शब्दहरू १.२६ प्रतिशत तथा संयोजक र नामयोगी शब्दहरू एकदमै नगन्य अनुपातमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- प्रस्तुत अध्ययनको लागि लिइएका तीनवटा कवितामा नेपाली अनुकरण मूल अर्थात, झर्रा शब्दको प्रयोग समेत अत्यन्तै न्युन रहेको पाइन्छ ।
- सङ्ख्याको हिसाबले तत्सम शब्द ९९, तद्भव शब्द ३३८, आगन्तुक शब्द २७ र अनुकरण मूल १० गरी जम्मा ४७४ शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- अनुपातका हिसाबले तत्सम शब्द २०.८९ प्रतिशत, तद्भव शब्द ७१.३१ प्रतिशत, आगन्तुक शब्द ५.७० प्रतिशत र अनुकरण मूल २.११ प्रतिशत प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- वनोटका आधारमा मूल शब्दहरू १६३ र व्युत्पन्न शब्दहरू ३११ ओटा रहेको पाइन्छ । अनुपातका हिसाबले मूल शब्द ३४.३९ प्रतिशत र व्युत्पन्न शब्द ६५.६१ प्रतिशत प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- आवृत्तिगत आधारमा आवृत्त शब्दहरूको सङ्ख्या ४८ओटा र अनावृत्त शब्दहरूको सङ्ख्या ४२६ ओटा रहेको पाइन्छ ।अनुपातका हिसाबले आवृत्त शब्द प्रतिशत १०.१२ र अनावृत्त शब्द ८९.८८ प्रतिशत प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- समग्रमा कविताका सन्दर्भमा हेर्दा अधिक आवृत्ति भएको शब्द 'सडक' शब्द 'नौ' पटकसम्म आवृत्ति भएको पाइन्छ ।

५.२ सुझाव

नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा परिमार्जित पाठ्यक्रम (२०७१) मा आधारित कक्षा-१० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट विधाहरू स्तरयुक्त रहेको पाइन्छ । यस पुस्तकभित्र समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययनले पाठ्यपुस्तकमा रहेका शब्दभण्डारसँग सम्बन्धित कमीकमजोरीहरूलाई हटाउन, स्तरयुक्त एवम् उत्कृष्ठ पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्न र विद्यार्थीको क्षमता, आवश्यकता, रुचि र स्तरलाई मध्यनजर गरी सोही अनुसार सहज वातावरणमा सिकाइ उपलब्धि हासिल गराउन सक्ने किसिमको पाठ्यक्रम निर्माण गरी निर्दिष्ट उद्देश्य पूरा गर्न शतप्रतिशत सहयोग पुऱ्याउने पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्न मदत गर्दछ ।

- विद्यार्थीको शब्दभण्डारमा वृद्धि गर्न सहयोग गर्ने एक भरपर्दो सामग्री पाठ्यपुस्तक भएको हुँदा यसमा प्रयोग गरिने शब्द सिकारूको रुचि, आवश्यकता, उमेर, क्षमता, स्तर आदिलाई समेट्न सक्ने किसिमको हुनुपर्दछ ।
- भाषा शिक्षण शब्दभण्डारको शिक्षण महत्त्वपूर्ण भएकोले भाषा पाठ्यपुस्तकमा शब्दवर्गलाई समानुपातिक ढङ्गले स्थान दिनु उचित देखिन्छ ।
- विद्यार्थीको भाषिक सिप र क्षमताको अभिवृद्धि गर्नका लागि भाषा पाठ्यपुस्तकमा पर्याप्त शब्द भण्डारको प्रयोग गरिएको हुनुपर्दछ ।
- भाषा पाठ्यपुस्तकमा स्तरयुक्त सरल र दैनिक व्यवहारमा प्रयोग हुने किसिमका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको हुनुपर्दछ ।
- स्तरको सिद्धान्त अनुरूप हरेक कक्षामा २० प्रतिशत नयाँ शब्दहरू थपिँदै लैजानुपर्छ र बाँकी ८० प्रतिशत तल्लो तहकै शब्दहरूलाई पुनरावृत्ति गराउनुपर्दछ ।
- भाषा सिकाइमा दृष्टिले तत्सम भन्दा तद्भव शब्दहरू बढी प्रयोग हुनु उपयुक्त देखिन्छ भने आगन्तुक र अनुकरण मूल शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको हुनुपर्दछ ।

५.२.२ अभ्यास तहका लागि सुझाव

कक्षा-१० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारहरूको अध्ययन शीर्षकको यस शोधकार्यले विद्यार्थीको भाषिक दक्षताका लागि अभ्यास तहमा पनि सहयोग पुग्ने छ ।

- भाषा पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीलाई भाषिक व्यवहार र भाषिक सिपमा दक्ष बनाउने उद्देश्यले तयार पारिएको एउटा भरपर्दो सामग्री हो । यसका लागि पाठ्यपुस्तकमा शब्दभण्डारसँग सम्बन्धित प्रशस्त अभ्यास पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएको हुनुपर्दछ ।
- नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा शब्दभण्डारसँग सम्बन्धित पर्याप्त अभ्यास राखिएको हुनुपर्दछ ।
- तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र झर्रा सबै स्रोतका शब्दमा अभ्यास गराउन सकिने गरी पाठ्यपुस्तक निर्माण गरिनुपर्दछ ।
- मूल र व्युत्पन्न शब्दको बढी भन्दा बढी अभ्यास गराएर विद्यार्थीले शब्दको बनोट प्रकृयासँग सम्बन्धित अभ्यास गर्न र गराउन सकिने किसिमको पाठ्यपुस्तक निर्माण गरिनुपर्छ ।
- आवृत्त र अनावृत्त शब्द रुचिपूण तरिकाले विद्यार्थीलाई खेलका माध्यमबाट सिक्न र सिकाउन सकिने किसिमका अभ्यासहरू पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिनुपर्दछ ।

५.२.३ अनुसन्धान तहका लागि सुझाव

कक्षा-१० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारकोअध्ययन शीर्षकको यस शोधकार्यले नेपाली भाषाको शब्दभण्डारसँग सम्बन्धित अध्ययन गर्न चहाने भावी अनुसन्धानकर्ताहरूलाई यस अध्ययनमा भएका कमी कमजोरीहरूको पहिचान गरी अध्ययन गर्न मदत पुग्नेछ ।

- अनुसन्धानकर्ताले पूर्वकार्यको अध्ययन गरी त्यहाँका कमीकमजोरीहरूलाई पहिचान गरी आफ्नो अध्ययनलाई व्यवस्थित बनाउनुपर्दछ ।
- अनुसन्धानकर्ताले आवश्यकता अनुसार शोध निर्देशकको सल्लाह, सुझाव लिइरहनुपर्दछ र शोध निर्देशकको निर्देशन पूर्ण रुपमा पालना गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

खनाल, सरस्वती (२०७४), *कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट निबन्ध विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन*(अप्रकाशित शोधपत्र),सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, ।

ढुङ्गेल, दामोदर (२०६३), *काठमाडौँ उपत्यकाका कक्षा पाँचमा अध्ययनरत सरकारी तथा निजी विद्यालयका विद्यार्थीहरुको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन* (अप्रकाशित शोधपत्र), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, नेपाली शिक्षण विभाग ।

ढुङ्गेल, भोजराज र दुर्गा प्रसाद दाहाल (२०६८), *नेपाली भाषा शिक्षण,* एम. के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

दुवाडी, दयाराम (२०६२), *कक्षा नौको नेपाली भाषा पाठ्ययुस्तकमा कथा विधामा रहेको शब्दभण्डारको अध्ययन* (अप्रकाशित शोधपत्र),सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, ।

नेपाली पाठ्यपुस्तक, कक्षा १० (२०७४), नेपाल सरकार पाठ्यकम विकास केन्द्र ।

पोखरेल, केशवराज र उमेश काफ्ले (२०७४), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान,* क्याम्ब्रिज पब्लिकेसन प्रा. लि. ।

भट्टराई, बालकुमारी (२०६०), *कक्षा नौको नेपाली भाषा पाठ्ययुस्तकमा कथा विधामा रहेका शब्दभण्डारको अध्ययन* (अप्रकाशित शोधपत्र),त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, नेपाली शिक्षण विभाग ।

भट्टराई, देवीप्रसाद (२०६९), *शैक्षिक मनोविज्ञान,* क्वेस्ट पब्लिकेसन ।

भट्टराई, होमनाथ (२०६८), *शिक्षा मनोविज्ञान,* रत्न पुस्तक भण्डार ।

भण्डारी, पुष्पराज (२०६८), *कक्षा दशको नेपाली किताबमा भएका जीवनी विधामा रहेका शब्दभण्डारको अध्ययन*(अप्रकाशित शोधपत्र),सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग ।

भण्डारी, पारसमणि र सालिकराम पौड्याल (२०७०), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भुसाल, केशव (२०७४), *भाषाविज्ञान,* सनलाइट पब्लिकेसन ।

राना मगर, सुरेन्द्र (२०७२), *कक्षा आठको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट निबन्ध विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन*(अप्रकाशित शोधपत्र),सुकुना बहुमुखी क्याम्पस ।

लामिछाने यादवप्रकाश, तीर्थराज भट्टराई, मदनराज बराल र बालकृष्ण गौतम (२०६९), *सामान्य भाषा विज्ञान,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, केदारप्रसाद र माधव प्रसाद पौडेल (२०७०), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

सुवेदी, गोपाल (२०७५), *कक्षा नौको नेपाली भाषा पाठ्ययुस्तकमा रहेका कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन* (अप्रकाशित शोधपत्र),सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग ।